

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

І. П. Рущенко

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ТЕКСТ ЛЕКЦІЙ

для студентів спеціальності 054 «Соціологія»

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 3 від 06.11. 2019 р.

Харків – 2020

УДК 316.624
Л 99

Рецензенти:

І. С. Нечитайло Ірина Сергіївна – доктор соціологічних наук, проф. Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія».

В. В. Бурега – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології НТУ «ХП»

І. П. Рущенко

Р 92 Соціологія особистості та девіантної поведінки. Текст лекцій для студентів спеціальності 054 «Соціологія» / І. П. Рущенко – Харків : НТУ «ХП», 2020. – С. 130.

ISBN

Текст лекцій містить основний зміст лекційного курсу з навчальної дисципліни «Соціологія особистості та девіантної поведінки», призначений для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Висвітлюються основні теорії особистості, сутність і види девіантної поведінки, а також форми і методи соціального контролю, що спрямовані проти соціально-небезпечних видів девіантної поведінки.

Призначено для студентів спеціальності 054 «Соціологія».

Табл. 4. Іл 1. 4. Бібліогр. назв 60.

ISBN

УДК 316.634.

© Рущенко І. П., 2020
© НТУ «ХП», 2020

ЗМІСТ

ВСТУП

МОДУЛЬ 1. ОСОБИСТІСТЬ У ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОЛОГІВ ТА ПСИХОЛОГІВ

Тема 1. Вступ до дисципліни. Поняття особистості: перше знайомство

Тема 2. Перші концепції особистості: теологічні, філософські, марксистська концепція людини

Тема 3. Психоаналітична парадигма. Теорія особистості З. Фрейда

Тема 4. Розвиток психоаналітичної традиції в працях К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма

Тема 5. Теорія рис особистості. Праці Г. Олпорта, Р. Кеттела, Г. Айзенка

Тема 6. Біхевіоризм, соціально-когнітивний напрям в теорії особистості

Тема 7. Гуманістична концепція особистості. Соціологічні теорії особистості Ч. Кулі та Дж. Міда

Тема 8. Функції та структура особистості

Тема 9. Типи особистості

Тема 10. Соціалізація особистості: сутність і теоретичні пояснення

Тема 11. Суспільна корекція процесу соціалізації особистості

Тема 12. Соціальна активність особистості

МОДУЛЬ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ДЕВІАНТНОСТІ

Тема 13. Особистість і девіантна поведінка: вступ до проблеми

Тема 14. Система девіантної поведінки. Основні постулати девіантології

Тема 15. Типологія девіантної поведінки

Тема 16. «Позитивні» девіанти і їх роль у суспільствах

Тема 17. Біологічні пояснення девіантної поведінки

Тема 18. Психологічні пояснення девіантної поведінки

Тема 19. Класики соціології про проблему соціальних відхилень

Тема 20. Соціологічні теорії, що пояснюють девіантну поведінку дорослих і дітей

Тема 21. Теорія конструювання девіантності

Тема 22. Особистість девіанта

Тема 23. Емпіричне вивчення девіантної поведінки

Тема 24. Епідеміологія девіантності

МОДУЛЬ 3. СОЦІАЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНІ ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Тема 25. Хімічний тип залежності. Алкоголізм та його соціальні наслідки

Тема 26. Наркоманія та розповсюдження вживання наркотичних речовин

Тема 27. Нехімічний тип адиктивної поведінки

Тема 28. Суїцид як форма девіантної поведінки

Тема 29: Сексуальні відхилення

Тема 30. Проституція як форма девіантної поведінки

Тема 31. Злочинці і злочинність

Тема 32. Особливо небезпечні види злочинної діяльності

МОДУЛЬ 4. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І РОБОТА З ДЕВІАНТАМИ

Тема №33. Соціальний контроль

Тема 34. Еволюція ставлення суспільства до девіантів

Тема 35. Кримінальне покарання та його функції

Тема 36. Альтернативні форми кримінальної юстиції та кримінального покарання

Тема 37. Медична допомога і лікування девіантів

Тема 38. Соціальна робота з девіантами

Тема 39. Програми реабілітації і ресоціалізації девіантів

Тема 40. Профілактика девіантної поведінки

ЛІТЕРАТУРА

ВСТУП

Соціальне життя можна подати як суму двох складових – правильних (інституційних) дій, які схвалює суспільство, і форм поведінки, що можна трактувати як дії відхилені від норми, тобто мова іде про девіантну поведінку. Соціальну проблему становлять найбільш небезпечні форми девіантної поведінки – злочинність, алкоголізм і наркоманія, суїцид, проституція тощо. Девіантна поведінка пов'язана зі змінами особистості людини, формується особистість девіанта, і це робить закономірним поєднання проблематики девіантності з теорією особистості та соціальної поведінки.

«Соціологія особистості та девіантної поведінки: текст лекцій» є посібником для студентів, які навчаються за спеціальністю 054 «Соціологія» по програмі підготовки бакалаврів. Відповідна навчальна дисципліна в НТУ «ХПІ» вивчається на другому курсі у 3 і 4 семестрах. Навчальна дисципліна поєднує дві сучасні галузі соціології – «соціологія особистості» і «соціологія девіантної поведінки», загальний обсяг – 9 кредитів (270 год), у т.ч. 80 год лекційних занять (40 лекційних пар). У роботі стисло розкритий зміст 40-а лекційних тем.

Студенту надається текстовий матеріал, який відображає основний зміст лекційного курсу, що дозволяє більш ефективно опановувати курс, зосереджено готуватися до семінарських занять, відпрацьовувати пропущені теми, тобто текст лекцій орієнтований на самостійну роботу студентів-соціологів. Текст лекцій відповідає робочій навчальній програмі, відображає основний зміст курсу, містить визначення робочих понять, типології, посилення на наукові теорії й інші елементи навчального матеріалу. Проте для якісної підготовки до семінарів і екзамену навчально-методичного посібника не достатньо, бо потрібно залучати й інші, більш змістовні джерела. У роботі даються літературні джерела, які розбиті на дві категорії: «основні» і «додаткові».

МОДУЛЬ 1

ОСОБИСТІСТЬ В ФОКУСІ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІОЛОГІВ ТА ПСИХОЛОГІВ

Тема 1. Вступ до дисципліни. Поняття особистості: перше знайомство

- 1. Загальна характеристика навчальної дисципліни.*
- 2. «Людина» та «особистість» як фундаментальні поняття соціально-гуманітарних дисциплін.*
- 3. Соціальність особистості.*
- 4. Загальне, особливе та одиничне в особистості. Індивідуальність і самість.*

I

Навчальна дисципліна поєднує дві галузі сучасної соціології: 1) соціологія особистості, 2) соціологія девіантної поведінки. Об'єкт навчальної дисципліни є міждисциплінарним по-суті, бо перебуває на перетині інтересів соціології, психології, права, педагогіки, соціальної роботи, а також спеціальних дисциплін – девіантології, медичних і біологічних галузей, що вивчають відхилену поведінку. Предметом дисципліни є різноманітні відхилення від соціальної норми, що зумовлені особистісними процесами, у тому числі патологічними змінами, характерологічними особливостями індивідів, специфікою соціальних умов існування. Дисципліна складається з чотирьох модулів і розрахована на два семестри.

II

В історії соціології спостерігалася еволюція посилення інтересу до людини і особистості. У XIX ст. робилася спроба побудувати соціологію, ігноруючи людину, тобто «суб'єктивний фактор». Це відповідало макросоціологічній парадигмі, яка панувала у тогочасній соціології. На початку XX ст. поволі поширюється альтернативний підхід у межах мікросоціології, де на перше місце виходить інтерес до індивіда, сенсу його

дій, мотивів поведінки. Це зблизило соціологію з психологією, яка від початку була орієнтована на вивчення особистості. «Людина» – гранично широке поняття, яке охоплює усі аспекти існування Homo Sapiens як біологічного виду. Людина – біосоціальна істота, результат біологічної і соціальної еволюцій. Біологічна еволюція включала стадії розвитку вищих приматів, гомінід (людиноподібних істот), а найближчим предком сучасної людини були неандертальці. Homo Sapiens з'явився близько 300 тис. років тому. Існує теорія генетичної Єви, яка стверджує, що геном сучасної людини походить від одної жіночої особи, яка, в свою чергу, була результатом випадкової генної мутації. Виключні фізичні якості Homo Sapiens, що зумовили можливість соціальності та соціальної еволюції:

- Інтелект та здатність абстрактного мислення.
- Мовний апарат, здатність до членороздільної мови та символічної комунікації.
- Прямоходження, вивільнення передніх кінцівок та удосконалені сенсорно-моторні функції руки.
- Всеїдність, висока здатність до адаптації у різних кліматичних умовах.
- Колективний спосіб життя, специфічна сексуальність.

Макроструктура людини: Організм – ЦНС (центральна нервова система) – Свідомість – Особистість.

III

Особистість формується виключно у суспільстві в процесі спілкування з людьми та завдяки соціалізації. Природний експеримент, що доводить соціальну природу особистості, – феральні діти (лісові діти, яких час від часу знаходили у зграях мавп або вовків). Особистість – соціальна якість людини, вона не може бути сформована поза людським соціумом. Сформована особистість дозволяє людині адаптуватися в соціумі, виконувати соціальні ролі, мати соціальний статус тощо. Формування особистості пов'язано з соціальною структурою суспільства та місцем родини, людини у структурі. Проблеми особистості призводять до дезадаптації, конфлікту з оточенням,

породжують відхилену поведінку. Девіантність людини є викликом суспільству і може бути пояснена з позицій теорії особистості. Не сформована особистість, проблеми зі свідомістю, ЦНС можуть бути причинами важких випадків відхилення, скоєння злочину. В цілому особистість «відповідає» за соціальну поведінку людини.

IV

Особистість можна характеризувати за допомогою тріади філософських понять: загальне – особливе – одиничне. Перший рівень особистості включає всі основні ознаки, що притаманні будь-якій особистості взагалі та людині, яка належить певному суспільству. Другий рівень – специфічні групові ознаки, які формуються залежно від поділу праці, класової структури, етнічності тощо. Третій рівень – унікальні та неповторні якості, індивідуальність або самість. Самість – категорія, що виражає можливість індивіда вести внутрішній діалог, оцінювати себе нібито з боку, приймати унікальні рішення, жити «внутрішнім» життям. Повноцінність та соціальність особистості залежить від комбінації трьох рівнів. Відсутність (вкрай обмеженість) індивідуальності породжує тип примітивної мало розвинутої людини або «людини натовпу», за визначенням Г. Маркузе – «одномірної людини».

Контрольні запитання:

1. Визначте предмет дисципліни «Соціологія особистості та девіантної поведінки».
2. Яке з двох понять («особистість», «людина») є більш широким?
3. Які природні (фізичні) властивості людини зумовлюють можливість соціальності та соціальної еволюції?
4. Що доводить феномен так званих «феральних дітей»?
5. Застосуйте тріаду філософських понять «загальне – особливе – одиничне» до визначення структури особистості.

Тема 2. Перші концепції особистості: теологічні, філософські, марксистська концепція людини

- 1. Релігійне вчення про тіло й душу людини.*
- 2. Філософи епохи Просвітництва про людину.*
- 3. Марксистська концепція особистості.*

I

Поняття душі людини фігурує в усіх релігійних системах. Воно мало два аспекти: 1) визнання зв'язку людини з Богом і надособовими силами, 2) перші уявлення стосовно психіки людини. Душа – особлива безтілесна сила, що визначає властивості об'єкта, у тому числі характер та вчинки людини. Душа вважалася вічним і, навіть, безсмертним чинником, «власністю» надприродних сил, а тіло – тлінною матерією, що не може існувати без поєднання з душею. Залежно від якості душі виникають різні типи людей, у тому числі «мужні» або «трусливі» особистості, «святі» чи «грішні», «безкорисні» чи «златолюбні» тощо. Християнські проповідники й теологи вважали людину від початку історії та земного існування – «грішною» істотою, що завинила перед Богом, і бачили сутність праведного шляху в аскетизмі, приборканні плотських бажань та служінні Богу; у більш пізні часи теософи (християнські філософи) починають розрізняти в структурі душі ум, почуття, волю. Фактично у теологічний період були закладені термінологічні основи вивчення людини, що дало можливість світським філософам, а пізніше і психологам створювати різні наукові концепції людини й особистості.

II

Епоха Відродження пробуджує інтерес до людини, її тіла й свідомості (душі). Велике значення мало анатомічне вивчення тіла людини й спостереження за фізіологічними процесами. Крок за кроком стає зрозумілим призначення різних органів, сутність системи кровообігу, була відкрита нервова система і нарешті стає зрозумілим роль мозку у процесі мислення та

управління поведінкою індивіда. Матеріалістичне вивчення організму людини підриває теологічне вчення про душу і одночасно закладає основи наукового вчення щодо свідомості. Філософи епохи Просвітництва висунули кілька важливих теорій й гіпотез щодо людини. По-перше, вчення про людину як «вінець творіння», що наділений здатністю мислити й відчувати, оперувати моральними категоріями, впорядковувати соціальне життя за рахунок права. По-друге, важливим кроком уперед була теорія природних прав людини й ідея первинної рівності усіх людей. По-третє, ідея деїзму (Монтеск'є стверджував, що Бог створив світ і дав йому вічні закони існування, але не втручається безпосередньо у справи людей) народжувала дискурс соціальної відповідальності людини й знімала «підозру» з науки та освіти як конкурентів релігії. По-четверте, вчення щодо свободи волі мало зворотний сенс у тому, що воля може бути і «доброю» і «злою», і людина несе відповідальність за свої вчинки: «добра» воля має винагороджуватися, а «зла» – каратися. На цьому філософському фундаменті постала класична школа у науці кримінального права.

III

К. Маркс дає матеріалістичну інтерпретацію особистості людини. Теологи й більшість філософів сповідували ідеалістичний підхід, бо для них дух, душа, свідомість є первинними чинниками, а матерія – вторинна. Маркс стояв на матеріалістичних позиціях: свідомість виникає та розвивається як функція організму, як мозкова діяльність. Його теорія корелювала з теорією біологічної еволюції, бо людська свідомість й особистість є результатом довгого еволюційного шляху. Матеріалістичний погляд на людину передбачав таке уявлення, що індивід перш ніж займатися розумовою діяльністю має задовольнити природні (матеріальні) потреби. Маркс виходив з того, що основною функцією людини є праця та економічна діяльність. Ці сфери несуть максимальну «відповідальність» за типи особистості, які існують у кожному суспільстві. Також Маркс чи не вперше висунув принцип соціальної детермінації: особистість формується у суспільстві і її можна

розглядати як сукупність соціальних відносин, які «привласнює» людина. Як комуніст й утопіст, Маркс розвинув вчення про ідеальний стан людини, який може бути досягнутий лише у комуністичному суспільстві. Ідеал він бачив у гармонійному розвитку людини, де фізичні й духовні начала отримують максимальну актуалізацію. Але для цього суспільство має бути докорінно перебудовано, а саме: подолано жорсткий поділ праці, знищене відчуження праці, змінена система розселення й різниця поміж сільським й міським способами життя, досягнена соціальна рівність у тому числі в освіті, споживанні тощо.

Контрольні запитання:

1. Яку роль зіграв теологічний концепт душі людини в розвитку уявлень щодо особистості?
2. В чому сутність концепції деїзму, яку запропонував Ш. Монтеск'є?
3. В чому особливість матеріалістичного трактування людини, яке було розвинене К. Марксом?

Тема 3. Психоаналітична парадигма. Теорія особистості З.Фрейда

1. *«Дух часу» й особистість З. Фрейда.*
2. *Народження революційної теорії людини. Психоаналіз і психодинамічний напрям у науці про людину.*
3. *Трирівнева структура особистості.*
4. *Внутрішні конфлікти, вчення про тривоги, страхи й механізми самозахисту особистості.*
5. *Психоаналітична доктрина як інструмент соціології.*

I

1879 р. – відкриття у Лейпцигу першої психологічної лабораторії на чолі з В. Вундтом, психологія починає стрімко розвиватися. На початковому етапі психологія відчувала потужний вплив матеріалізму й позитивізму, існувало бажання зробити психологію (як і соціологію) точною наукою, що

спирається на спостереження й експеримент. Ці тенденції відобразив інстинктивізм як новий науковий напрям на зламі соціології й психології. Зигмунд Фройд (1856–1939) створює першу розгорнуту теорію особистості, яка має психодинамічний характер, тобто особистість розглядається як арена внутрішніх конфліктів, боротьби поміж інстинктами й свідомістю.

II

Фройд розсунув межі уявлення щодо свідомості людини, бо залучив до дискурсу особистості, по-перше, поняття передсвідомості (оперативна пам'ять, яка може бути використана для прийняття рішення), по-друге, поняття несвідомого (підсвідомого). Особистість, за Фройдом, щільно пов'язана з біологією та фізіологією людини, матеріальними аспектами буття індивіда. Його модель людини (особистості) має кібернетичний характер, бо містить ідею управління підсистемами особистості й організму. Фрейда порівнювали з Коперником і Дарвіном, які не тільки зробили революції у своїх наукових сферах, але й розвінчали людину як вищу й духовну істоту, що стоїть у центрі всесвіту.

III

3. Фройд запропонував трирівневу модель особистості. Перший (базовий) рівень – «Воно» (Ід) є областю інстинктів (несвідомого), архаїчною психічною структурою. Ід концентрує різні види енергії, якою живиться організм та діяльність людини. Енергія вимагає «виходу» й «розрядки». Принцип задоволення – потреба організму знайти спосіб розрядки та отримати нагороду у вигляді чуттєвого задоволення. Емоції на цьому рівні особистості абсолютно домінують. Ерос (лібідо) – інстинкт любові, сексуальний інстинкт, а також енергія для творення, саморозвитку. Танатос (мортідо) – інстинкт смерті, знищення, агресії. Другий рівень – Я (Его) має регуляторну властивість затримувати викид енергії, аби виник правильний об'єкт для розрядки. Супер-Его є вищим рівнем контролю, уособлює вимоги суспільства, у тому числі моральні настанови, цінності, ідеали тощо. Формується у процесі соціалізації.

IV

Основні внутрішні конфлікти людини: 1) поміж принципом задоволення й жорсткими вимогами суспільства (суспільство репресує винних); 2) поміж колективізмом й егоїзмом; 3) поміж рівнем розвитку особистості (структура не виникає одномоментно) і вимогами суспільства, які мають деіндивідуальний характер. Функція Его полягає у тому, аби попередити загрози, що насуваються на людину. Основні типи загроз: 1) реалістична; 2) невротична; 4) моральна; 4) соціальна. Механізми захисту: 1) витіснення; 2) проекція; 3) заміщення; 4) раціоналізація; 5) реактивне утворення.

V.

Засобами психоаналізу Фройд і його послідовники – неофрейдисти – намагалися пояснити деякі соціальні явища, у тому числі культурні феномени (наприклад, творчість) як моменти сексуального переживання творців та сублімації (перенесення сексуальної енергії в іншу площину). Психоаналітична теорія має своє пояснення низки соціально-негативних явищ – феномен масових й серійних вбивств, явища садизму й мазохізму, некрофілія (Е. Фромм), потяг до війни. Тут використовувалося вчення про агресивність та його природні й патологічні форми. Також деякі вчення використовували ідею репресій біологічних потягів для обґрунтування причин революційних подій (П. Сорокін).

Контрольні запитання:

1. В чому сутність ідеї інстинктивізму в психології та соціології?
2. Що відображає поняття «несвідоме» в теорії З. Фрейда?
3. Визначте основні рівні особистості згідно теорії З. Фрейда.
4. Які внутрішні конфлікти людини визначають психодинамічний характер особистості?
5. Яким чином соціологи намагалися використати теорію особистості З. Фрейда?

Тема 4. Розвиток психоаналітичної традиції в працях К. Юнга, А. Адлера, К. Хорні, Е. Фромма

- 1. Вчення про колективне несвідоме Карла Юнга.*
- 2. Концепція творчої особистості Альфреда Адлера. Комплекс неповноцінності.*
- 3. Соціокультурна концепція особистості Карен Хорні.*
- 4. Неофройдизм в умовах постмодерну: розвиток психоаналітичної доктрини Е.Фроммом.*

I

Карл Густав Юнг (1875–1961) дещо модернізував вчення Фрейда. В структурі особистості він виділив три взаємопов'язані підсистеми: 1) Его – центр свідомості, що може мати дві его-спрямованості: екстравертна й інтровертна. Для Его є притаманним потяг до самореалізації. Досягти повної самореалізації вдається лише не багатьом особистостям. Загальний розвиток полягає у русі від загального й типового до унікального й неповторного. 2) Особистісне несвідоме – спомини, конфлікти, які колись були актуальними, а потім виявилися забутими. 3) Колективне несвідоме – ідеї, образи, що пов'язані з еволюційним досвідом людства. Архетипи – вроджені ідеї або спомини, вони формують певний стереотип реагування на ті чи інші об'єкти. Архетипи містяться у снах, символах різних культур та релігій, присутні у міфах та казках.

II

Альфред Адлер (1870–1937) розвинув теорію психоаналізу у бік креативності людини. Він вважав, що людина має творчу проактивну природу і має стремління до досконалості. Увів поняття комплексу неповноцінності. Неповноцінність – відчуття недосконалості, що може бути викликано фізичними недоліками, відсутністю уваги батьків, відставанням у конкурентній боротьбі, недостатньою освітою тощо. Людина прагне позбавитися неповноцінності, і це покладає початок боротьбі за першість.

Компенсація – особиста стратегія подолання неповноцінності. Гіперкомпенсація може породити комплекс вищості, така людина схильна до егоцентричності, хвалькуватості, сарказму. Вищість може бути як позитивною, так і негативною ціллю. Позитивна спрямованість не порушує інтереси інших людей, це є витоком розвитку суспільства. Адлер увів поняття стилю життя, вважав, що він закріплюється у віці від 4 до 5 років. Важливішими характеристиками стилю є рівень активності людини та соціальний інтерес. За цими критеріями особистості поділяються на: 1) керуючий тип; 2) беручий тип; 3) уникаючий тип; 4) соціально-корисний тип. Соціальний інтерес є ступенем солідарності та спрямованістю на соціальну користь.

III

Карен Хорні (1885–1952) розвинула соціокультурну теорію особистості, вважала, що вирішальним фактором у розвитку особистості є відносини дитини з батьками. У дітей є дві основні групи потреб: у безпеці існування і у задоволенні власних потягів. Якщо поведінка батьків перешкоджає задоволенню цих двох груп потреб, у дитини виникає почуття ворожості. Тривожні тенденції виникають від почуттів відчуження, самотності. Хорні дискутувала з Фройдом стосовно витоків неповноцінності жінок, пояснювала феномен економічною та психосоціальною залежністю від чоловіків.

IV

Еріх Фромм (1900–1980) зосередився на вивченні сучасного типу особистості та функції агресії. Розглядав дихотомію «свобода – безпека», яка є певним викликом для сучасної людини. Виявив чотири засоби вирішення конфлікту: 1) втеча від свободи; 2) деструктивність; 3) конформність; 4) позитивна свобода. Фромм досліджував деякі небезпечні форми девіантної поведінки. Виділив поряд з доброякісною агресією також агресію патологічну, що може призводити до садизму й мазохізму. Формою патологічної агресії вважав некрофілію, визначив Гітлера як некрофіла.

Ознаками некрофільї є абсолютне домінування мортідо, пристрасть до руйнування, нахил до всього не живого й механічного.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає відмінність структури особистості К. Юнга від моделі особистості З. Фрейда?
2. За яких умов, згідно концепції А. Адлера, у людини може сформуватися комплекс неповноцінності?
3. Яким чином К. Хорні модернізувала тезу З. Фрейда щодо соціальної неповноцінності жінок?
4. Розкрийте зміст поняття «патологічна агресія», запропоного Е. Фроммом.

Тема 5. Теорія рис особистості. Праці Г. Олпорта, Р. Кеттела, Г. Айзенка

1. *Вчення Гордона Олпорта про риси особистості та самість.*
2. *Психодіагностика. Особистісні опитувальники Реймонда Кеттела та Ганса Айзенка.*
3. *Соціологічна проекція психодіагностики.*

I

Г. Олпорт (1897–1967) створив концепцію рис особистості. Особистість визначив як «динамічну організацію тих психофізичних систем всередині індивіда, які визначають характерну для нього поведінку та спосіб мислення». Особистість він також розглядав як сукупність певних характеристик і рис. Риса є найбільш валідною одиницею аналізу, це – настанова поводити себе певним чином у широкому діапазоні ситуацій. Риси надають особистості стабільність та передбачуваність поведінки. Риси можуть бути як природженими, так і формуватися через зовнішні впливи та спосіб життя. Риси можуть бути задані вченим як дихотомічні пари (протилежності, що утворюють континуум коливання рис, наприклад, відкритість – скритість), їх варто вивчати емпіричним шляхом. Приклади рис

особистості: агресивність, шовінізм, толерантність, екстраверсія / інтроверсія, педантичність, охайність. Риси можуть бути пов'язані між собою кореляційними зв'язками. Загальні риси, які притаманні багатьом індивідам у межах певної культури, розподіляються у соціумі за законом нормального розподілу. Посередині – кількість індивідів з пересічними значеннями, по краях – кількість індивідів з менш типовими значеннями рис. Індивідуальні риси Олпорт також називав індивідуальними диспозиціями, які виражають характер особистості. Він розвинув вчення про самість, яка зводиться до суб'єктивного досвіду і створює простір «моє». Виділив 7 стадій розвитку самості: 1) тілесна самість, яка виникає вже у перший рік існування та зберігається протягом життя; 2) відчуття самоідентичності: дитина запам'ятовує власне ім'я та вчиться відділяти себе від інших; 3) почуття самоповаги, гордість за правильно виконане завдання, власні досягнення, що у віці 4–5 років набуває характеру змагання; 4) розширення самості, у віці 4–6 років діти вчаться розуміти значення «моє», виникає відчуття ревності на ґрунті «моє» та спроби захищати «моє»; 5) образ самого себе, розрізнення «я гарний», «я поганий» (від 4-6 років); 6) раціональне управління власною персоною, вміння бути конформістом, знаходити способи вирішення складних життєвих проблем тощо; 7) планування майбутнього, самість стає основою самовдосконалення, виникає здатність до самоаналізу. Олпорт також створив тест «Вивчення цінностей» – індикація переважаючих впливів теоретичних, економічних, естетичних, соціальних, політичних, релігійних цінностей.

II

Р. Кеттел (нар. 1905 р.) – розвинув теорію рис особистостей. За його визначенням, особистість – це те, що дає нам можливість передбачити майбутню поведінку людини у певній ситуації.

$$R = F(S, P),$$

де **R** – реакція людини,

S – ситуація,

Р – комбінація рис (структура особистості).

Особистість, вважає Кеттел, визначається на 1/3 генетикою, на 2/3 – впливом середовища.

В основу опитувальника Кеттела покладено 16 базових рис. Він поділив риси на два типи: поверхові та вихідні. Перші – виражають другі. Наприклад, тривожність, нерішучість, неспокій – це прояв невротизму як вихідної якості. Для побудови опитувальника використав значний обсяг емпіричного матеріалу: реєстрація життєвих фактів, самооцінки при заповненні анкет, тестування. Опитувальник отримав назву – 16 PF (Sixteen Personality Factor Questionnaire). Г. Айзенк (1916–1997) створив власний особистісний опитувальник. Виділив три генералізуючі риси: 1) інтроверсія / екстраверсія; 2) невротизм \ стабільність; 3) психотизм \ сила суперего. Також Айзенк розробив інтелектуальний тест з використанням тексту, чисел, графіків. За допомогою тесту можна вимірювати коефіцієнт інтелекту (IQ). За умови, що вік тих, хто обстежується, лежить у межах 18–60 років і вони мають як мінімум середню освіту, визначається нижня риска у 70 балів, нижче – розумова відсталість. Айзенк прийшов до висновку, що 50% населення має IQ у межах від 90 до 110, також по 25 % – нижче 90 та вище ніж 110 балів.

III

Психодіагностика широко використовується для практичної діяльності, у тому числі в технологіях оцінки персоналу та добору кандидатів у організацію. Це допомагає не тільки визначити найкращих, але й зорієнтуватися у розподілі функцій поміж людьми з огляду на їх особистісні риси.

Контрольні запитання:

1. Дайте визначення поняття «рис особистості», згідно теорії Г. Олпорта.
2. В чому полягає внесок Г. Айзенка у емпіричні дослідження особистості?
3. В яких практичних сферах використовується психодіагностика, що заснована на вивченні рис особистості?

Тема 6. Біхевіоризм, соціально-когнітивний напрям у теорії особистості

- 1. Радикальний біхевіоризм Скіннера.*
- 2. Соціально-когнітивний напрям.*
- 3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі.*

I

Беррес Фредерік Скіннер (1904–1990) був теоретиком біхевіоризму, вчення, яке робить акцент не на внутрішніх чинниках особистості, а на її зовнішніх проявах, тобто поведінці індивіда. Свою теорію американський вчений сформулював після багатьох років експериментів з тваринами в університеті Гарварду. Він вважав, що організм – це «чорна скринька», зміст якої (мотиви, емоції, потяги) варто виключити зі сфери емпіричного дослідження. Наука має вести справу тільки з тими фактами, які можна спостерігати, вимірювати, контролювати. Його підхід дуже спрощено можна укласти у формулу:

Стимул – Реакція – Наслідки

Формула означає: поведінка є відповіддю на той чи інший відомий стимул, людина закріплює і повторює ті форми поведінки, що принесли успіх, мали винагороду або дозволяють уникнути поганих наслідків. Отже, поведінка є детермінованою і може контролюватися оточенням. Скіннер увів у науковий обіг терміни «оперантне зумовлення» і «оперантна поведінка», які пов'язані з так званим підкріпленням (певний наслідок поведінкової реакції). Підкріплення може бути негативним і позитивним, первинним і вторинним.

II

Альберт Бандура (нар. 1925) створив соціально-когнітивну концепцію людини. Особистість не тільки відчуває вплив середовища, але й активно впливає на середовище. Наша поведінка значною мірою регулюється передбаченням наслідків. Нові форми поведінки можна набути і поза безпосереднього впливу оточення та зовнішнього підкріплення. Люди здатні

до саморегуляції та навчання, можуть формувати когнітивний образ певної поведінкової реакції. Саморегуляція включає: 1) самоспостереження; 2) самооцінку; 3) власну відповідь. Останнє може набувати або форми заохочуваного типу реагування або карального типу.

III

Джордж Келлі (1905–1967) вважав, що людина – це дослідник, який намагається зрозуміти та інтегрувати світ своїх особистісних відчуттів, аби ефективно взаємодіяти з оточенням. Особистісний конструкт – це ідея або думка, яку особа використовує, аби пояснити свій досвід та прогнозувати майбутнє. Кожна людина сприймає світ за допомогою власних конструктів. Конструкти або зберігаються, або відкидаються. Особистість еквівалентна власним конструктам, які використовуються для прогнозу майбутнього.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає основний зміст біхевіоризму?
2. Яка роль належить так званому підкріпленню в поведінці людини, згідно вчення Скіннера?
3. Які фактори, згідно погляду А. Бандури, визначають процес саморегуляції?
4. Розкрийте зміст поняття «особистісний конструкт» в концепції особистості Дж. Келлі.

Тема. Гуманістична концепція особистості. Соціологічні теорії особистості Ч.Кулі та Дж. Міда

1. *Гуманістична концепція особистості Карла Роджерса.*
2. *Теорія дзеркального «Я» Чарльза Кулі і Джорджа Міда.*

I

К. Роджерс (1902–1987) розробив принципи клієнт-орієнтованої терапії. Філософська основа – екзистенціалізм і феноменологічна філософія. Виступав проти ідей запрограмованості особистості генами та впливами

оточення. Дотримувався вислову Сартра: «людина є не чим іншим, ніж тим, що вона робить сама». Людина має самотійно наповнювати життя сенсом. Екзистенціалісти стверджували, що людина не має ховатися від життя, а «зрада» – це зрада своїй людській сутності. «Зрада» – це мімікрія, деперсоналізація, одномірність. Людина має бути аутентичною, тобто мусить усвідомлювати себе, мати свій вибір та життєвий шлях. Гуманістична психологія зародилася у 1960–і рр. Роджерс розвинув такі положення:

- I. Найважливіший мотив особистості – актуалізувати самого себе, виявити найкращі якості, закладені природою. Людина управляє процесом росту; мотив дає сили боротися, мати надію. Тенденція самоактуалізації – процес реалізації потенції протягом життя.
- II. Людина інтерпретує реальність самотійно та феноменально.
- III. Холізм (цілісність) особистості – людина поводить себе як інтегрований організм, її не можна зводити до частин.
- IV. Я-концепція (теорія Я), людина має власну концепцію свого існування. Роджерс таким чином поглибив уявлення щодо самоті. Тривожність – емоція, яка сигналізує, що Я-концепція знаходиться під загрозою.
- V. Повноцінно функціонуюча людина використовує свої таланти та здібності, реалізує свій потенціал.
- VI. Відхід від теорії підкріплення, акцент на автономності поведінки, свобода у концепції Роджерса є необхідною складовою тенденції самоактуалізації.

II

Соціологи ставили за мету знівелювати теоретичний розрив поміж поняттями «людина» і «суспільство». Чарлз Хортон Кулі (1864–1929) розвинув концепцію «Дзеркальна самість» на базі теорії символічного інтеракціонізму. Він виходив з того, що людина здатна усвідомлювати те, як її сприймають інші. Вона може передбачати реакції Інших на власні дії. Люди розвивають самовизначення, почуття гордості або приниження залежно від того, як вони розуміють оцінку власного Я у свідомості Інших.

Кулі: «Соціальну самість такого роду можна називати віддзеркаленою самістю». Таким чином, власний образ дорівнюється віддзеркаленням у свідомості поглядів та суджень оточуючих з власної групи. «Значущі Інші» – це люди та групи, що формують або підтримують Я-образ. Кулі запропонував метод «симпатичного самоспостереження». Дослідник має представити себе у різних життєвих ситуаціях і нібито заглядати в себе. Володіти гідністю можна лише у тому разі, якщо це дозволяє суспільство. Дж. Мід (1863–1931) під самістю (Self) розумів відношення до себе як до об'єкта.

Self = I + ME

Самосвідомість починається з моменту, коли дитина здатна ставитися до себе як до об'єкта. **Self** існує тільки у відношенні до Інших. **ME** – це досвід спілкування з Іншими. За цим стоїть сукупність норм, традицій, мотивацій та настанов. Інтерналізація – засвоєння загальних настанов, завдяки чому індивід стає членом суспільства. **I** – це самовираження індивіда, воно пов'язано з невизначеністю, імпульсивністю, спонтанними реакціями.

Контрольні запитання:

1. Чи можна стверджувати, що гуманістична концепція особистості є до певної міри протилежністю психоаналізу?
2. Який мотив К. Роджерс вважав основним у системі особистості?
3. Чому концепція особистості Ч. Кулі має назву теорія «дзеркального Я»?
4. Які складові особистості виділив Дж. Мід?

Тема 8. Функції та структура особистості

1. *Особистість як система.*
2. *Теорія особистості Абрахама Маслоу.*

I

Особистість є об'єктом надзвичайно складної природи. Такого роду об'єкти завжди можна подати як системи і використовувати для їх аналізу

понятійний апарат системного підходу. Розглянемо структуру й функції особистості. Будемо виходити з того, що кожна велика за змістом функція має «під собою» певну структуру у вигляді підсистеми та набору пов'язаних між собою елементів. Особистість можна розглядати як сукупність кількох підсистем, елементами яких є різні сторони та прояви свідомості людини, діяльності центральної нервової системи. Функціональні прояви та наявність тих чи інших підсистем можна встановити емпіричним шляхом – через спостереження та проведення спеціальних експериментів. Залежно від світоглядних настанов вчені розробили різні теорії, які пояснюють будову особистості. Структуру особистості можна подати у табличній формі.

Таблиця 1 – основні підсистеми особистості

Підсистеми особистості	Функції	Структурні елементи	Вимір	Концептуалізація
Інтелект	Абстрактне мислення, логічні побудови, розрахунки тощо	ЦНС, відділи мозку, нейрони	Тести на інтелект людини, тест Айзенка, IQ у балах	Різні наукові традиції від філософів античності до постмодерну
Емоційний інтелект	Оперування власними емоціями, сприйняття емоцій інших	ЦНС, генетична диспозиція, закріплені навички	Метод спостереження	Модель емоційного інтелекту Майєра–Саловея–Карузо
Підсвідомість (несвідоме)	Вплив «темної сторони» на свідомість, емоційний стан і прийняття рішень	Індивідуальне й колективне (соціальне) несвідоме	Якісні методи, інтерпретація сновидінь, емоційних станів	Теорії Фрейда, Юнга, Фромма
Когнітивний комплекс	Процес пізнання зовнішнього й внутрішнього світів	Органи відчуттів, когнітивні здібності, пам'ять	Статистика й спостереження, що підтверджують факти пізнання	Теорії Бандури, Келлі
Мотиваційний комплекс	Планування діяльності на основі особистих мотивів	Потреби, інтереси, цілі	Тести на виявлення потреб і мотивів	Теорія Маслоу, біхевіоризм Скіннера
Підсистема контролю	Кібернетична функція, контроль над думками і вчинками, самоконтроль	Інтерналізовані й самостійно вироблені цінності, ідеології, правила, норми права і моралі	Оцінка поведінки за шкалою законослухняності – девіантності	Концепт «Супер-Его», Теорія соц. дії Парсонса

Ціннісний комплекс	Ціннісні настанови, орієнтації на цілі-ідеали	Засвоєні в соціумі, вироблені самостійно цінності	Тестування, зокрема, тест Айзенка тощо.	Філософська теорія цінностей, теорії Вебера, Парсонса, Рокича
Комунікаційний контур	Налагодження, підтримка соціальних зв'язків	Символи, значення, мовний апарат,	Спостереження	Символічний інтеракціонізм, теорія Дж. Міда
Професійний контур	Трудова діяльність, участь у поділі праці	Професійні знання, навички, вміння, набір компетенцій	Спеціальні тести, професійні досягнення як об'єкт вивчення	Сучасні концепції менеджменту
Характер	Виявлення рис особистості та їх впливи на поведінку	Набір рис особистості, темперамент	Особистісні опитувальники, психодіагностика	Праці Олпорта, Кеттела
Его-підсистема	Інтеграція елементів особистості	Я-концепція, воля, «творче Я» як системоутворюючий конструкт	Самоспостереження, типологія особистості	Теорії Адлера, Роджерса, Келлі

II

Абрахам Маслоу (1908–1970) створив популярну серед психологів і соціологів структурну теорію особистості. Вона має назву теорії самоактуалізуючої особистості або зростання потреб людини. Автор теорії критикував психоаналіз та біхевіоризм як «дефіцитарні» концепції, де затушовані важливіші прояви особистості – альтруїзм, любов. Як об'єкт емпіричного спостереження він брав здорових повноцінних людей, які мали певні досягнення в своїй біографії. Свою теорію Маслоу будував у такому порядку: 1) поділив потреби на дефіцитарні (треба відновлювати ресурси) та потреби буття (служать розвитку особистості); 2) диференціював потреби буття; 3) увів поняття метапотреб та метамотивацій (потреби в істині, доброті, красі). У результаті він створив певну драбину або піраміду потреб, де в основі лежать вітальні потреби, а на верхівці знаходяться потреби самоактуалізації. Далеко не всі люди досягають ступеня розвитку особистості найвищого структурного рівня. Але такі особистості відрізняються – простотою та легкістю спілкування, глибиною, різносторонністю, самодостатністю, креативністю, зосередженістю на проблемі. Їх антиподом виступають Его-центричні особистості. Найбільш розвинені особистості можуть досягати стану спонтанної творчості,

просвітлення. Структура агента набуває такого вигляду: потреби – мотивації – мотиви – діяльність – мета. Через діяльність, соціальну активність відбувається не тільки задоволення потреб, але й розвиток особистості.

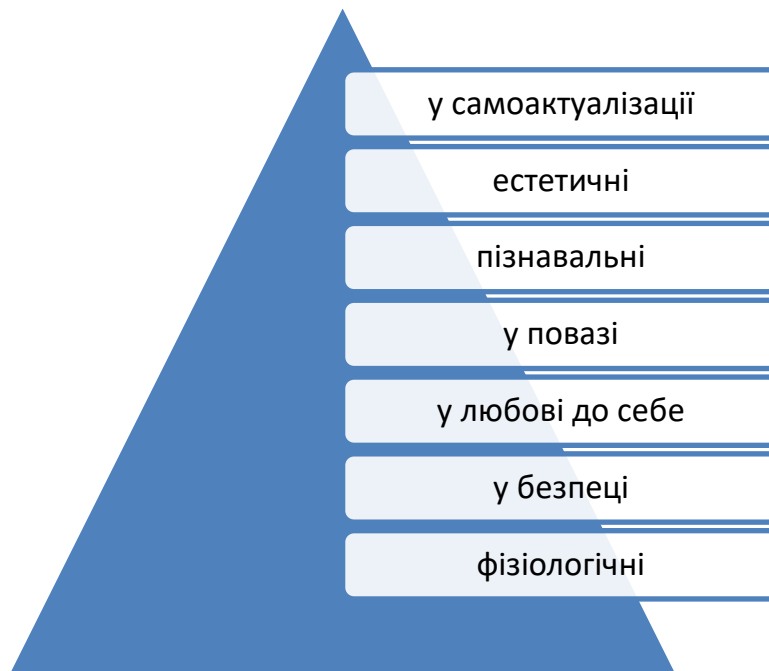

Рис. 1 – Піраміда потреб А. Маслоу

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні підсистеми особистості.
2. Яку роль в структурі особистості перебирає на себе підсистема контролю?
3. Визначте основні рівні піраміди потреб А. Маслоу.
4. В чому полягає відмінність поміж дифіцитарними та потребами буття, згідно теорії А. Маслоу?

Тема 9. Типи особистості

1. Типологія як інструмент пізнання та практичної діяльності.
2. Психологічний підхід: типології, що засновані на рисах особистості та характері особистості.
3. Соціальні типи особистості: соціологічний вимір особистості.

Типологія включає такі кроки: 1) спостереження за емпіричним об'єктом у максимально широких межах його прояву; 2) пошук критерію, який є самоочевидним або отриманий теоретичним шляхом; 3) розмежування та вербальне визначення різних типологічних груп (групи мають створити певний континуум відповідно до обраного критерію); 4) верифікація типології через емпіричні об'єкти (у завершеній типології кожен емпіричний об'єкт має знайти своє місце). Психологічний і соціологічний підходи відрізняються критеріями, оскільки психологи акцентують увагу на внутрішніх особливостях – характері, рисах особистості, відхиленнях від норми, а соціологи беруть до уваги соціальні ознаки особистості та її соціальну діяльність.

II

Варто розрізняти загальні типології та ті, що розраховані на певні категорії особистостей – дітей, військових, людей з різними патологіями тощо. За критерієм темпераменту: 1) холерик (гр. «жовч», «отрута»); 2) флегматик (гр. «мокрота»); 3) сангвінік (лат. «кров»); 4) меланхолік (гр. «чорна жовч»). Використовували Гіппократ, І. Павлов, Г. Айзенк. За критерієм екстраверсія / інтроверсія, К. Юнг поділяв людей на два основні типи. Також Юнг додавав ще дві типологічні пари критеріїв – раціональність / ірраціональність, мислячий / відчуваючий. Вважав, що базовими є чотири психічні функції: 1) мислення; 2) почуття; 3) інтуїція; 4) відчуття. За потребами, інтересами, цілями, виділяють: а) примітивний тип особистості (одномірна людина), яка орієнтована на дефіцитарні потреби; б) модельний тип – орієнтований на культурні цілі, притаманні цьому суспільству або середовищу, в) самоактуалізований тип – орієнтація на творчість, вищі цілі та бажання себе реалізувати. За цінностями, згідно з типологією Е. Шірангера: 1) творча людина (цінить істину, обґрунтовані доводи, орієнтований на пізнання); 2) економічна людина (шукає вигоду у тих знаннях, що можуть бути корисними); 4) естетична людина (цінує красу, гармонію, стиль); 5) соціальна людина (цінить альтруїзм, цінує людей, намагається служити

іншим); 6) політична людина (цінить владу, статус, вплив); 7) релігійна людина (цінить зв'язок з сакральним, намагається доторкнутися до вищої істини, орієнтований на Бога). За акцентуаціями характеру та темпераменту, К. Леонгард виділив такі типи: 1) акцентуації характеру – демонстративний тип, педантична людина, збудливий тип, застрягаючий; 2) акцентуації темпераменту – гіпертимічний (підвищений фон настрою), дистімічний (придушений стан, низька активність, фіксація на тіньових сторонах буття), тривожно-боязливий (невпевненість у собі, низька контактність, схильність до страхів), екзальтованість (висока контактність, збудженість, високий діапазон емоційних станів). За настановами до практичної діяльності, Холланд виділив наступні типи: 1) реалістичний, 2) інтелектуальний, 3) соціальний, 4) конвенціональний, 5) діловий (тип підприємця), 6) артистичний.

III

Ф. Знанецький і В. Томас в праці «Польський селянин в Європі та США» (1918–1920) обґрунтували такі соціальні типи: 1) богемний тип – ситуативне пристосування, пливе за течією; 2) міщанський – спирається на традицію та намагається вибудувати власний світ; 3) творчий – спирається на власні сили, може змінювати моделі поведінки, схильний до інновацій. Р. Дарендорф пише про Homo Sociologicus, виділяє такі типи: 1) Homo Faber – людина вміла, має важливу соціальну функцію; 2) Homo Consumer – людина-споживач, яку продукує суспільство масового споживання; 3) Homo Universalis – людина багатогранна, що може займатися різними видами діяльності; 4) Homo Soveticus – людина, яка залежить від держави. Е.Фромм в рамках капіталістичного суспільства виділяв 5 типів особистості, чотири з яких вважав «не продуктивними»: 1) рецептивний тип (залежна людина, такі становлять «сірі маси»); 2) експлуаторський тип (агресивність, егоцентризм, нахабство); 3) накопичувальний тип (стремління мати максимальну кількість матеріальних благ); 4) ринковий тип (вважають усе довкола – товарами, у тому числі людей, схильні демонструвати будь-які

якості, аби вигідно продати себе на ринку); 5) ідеальна особистість (незалежна, творча, любляча). В цілому в сучасній соціології можна виділити три основні підходи до типології особистості: 1) формаційно-структурний, 2) діяльнісний, 3) буттєвий. У рамках першого підходу можна, по-перше, виділити типи, що орієнтовані на тип суспільства (цивілізації) – модальний, ідеальний, маргінальний. Відповідно до соціальної структури – гендерні типи, вікові типи, класові типи, расово-етнічні типи. За ознаками переважного напрямку діяльності можна виділити типи професіоналу, політика, нероба, спортсмена, пенсіонера тощо. Типологія відповідає рольовій структурі суспільства та основним соціальним групам. За ознаками стилю життя, виділяємо людей, що ведуть активний спосіб життя, тих, хто веде пасивний спосіб життя, є соціальними активістами, являє собою суспільних лідерів.

Контрольні запитання:

1. В чому полягають основні моменти процедури типології?
2. Назвіть основні критерії, за якими вчені проводили процедуру типології особистостей.
3. Які типи особистості визначив Р. Дарендорф?
4. Які основні підходи до типології особистості існують в сучасній соціології?

Тема 10. Соціалізація особистості: сутність і теоретичні пояснення

1. *Поняття соціалізації та соціальної адаптації.*
2. *Теорія соціалізації Еріка Еріксона.*
3. *Рольова теорія соціалізації.*

I

Поняття соціалізації ввів до наукового обігу Габріель Тард (1843–1904), він вважав, що процес формування людської психіки відбувається шляхом інтеріоризації соціальних норм, цінностей та ідеалів (interior –

внутрішній). Буквально: трансляція зовнішніх елементів у внутрішнє «Я» людини. Соціалізація одночасно є процесом розвитку особистості. Соціалізацію по-різному трактували в головних психологічних школах: 1) психоаналітики – як придушення первинних інстинктів; 2) біхевіористи – як навчання пропорційно карам та винагородам; 3) когнітивісти – як розвиток підсистем пізнання; 4) представники гуманістичної психології – як безперервний розвиток особистості на основі свободної волі та пошуку сенсу життя. Близьким за значенням є термін «соціальна адаптація». Адаптація до соціуму – загальна закономірність існування будь-якого індивіда. Але соціальна адаптація не завжди означає розвиток особистості та бажання людини стати частиною соціуму. Соціалізація підвищує шанс на ефективну адаптацію. Розрізняють такі види соціалізації: 1) первинна, яка протікає у первинних соціальних групах, та означає опанування первинної соціальності; 2) вторинна – у вторинних соціальних групах, трудових та армійських колективах, формальних організаціях. Десоціалізація – втрата соціальних навичок через порушення нормальних зв'язків. Ресоціалізація – повторний процес соціалізації, новий цикл соціальної адаптації.

II

Е. Еріксон (1902–1994) розвинув теорію Фрейда і створив оригінальну концепцію соціалізації. Він переніс акцент з Супер-Его на Его. Останнє є ядром особистості, системою, що розвивається, яка допомагає людині долати психосоціальні виклики. Еріксон вважав, що існує стандартний життєвий цикл з 8 стадій від народження й одного року життя до старості та смерті, особистість розвивається ступенево, суспільство сприяє цьому процесу. Центральне поняття теорії Еріксона – «криза», вона має бути подолана безпосередньо індивідом. Криза є викликом, що спонукає до внутрішньої мобілізації та росту особистості, подолавши виклик, людина умовно переходить на новий щабель свого розвитку. Якщо криза залишається не подоланою, то індивід відчуває негативні емоції – стид, сумління, відчуття неповноцінності.

III

Основні положення рольової теорії особистості сформульовані Дж. Мідом та Р. Лінтоном. Суть полягає у тому, що роль є стандартом поведінки, який треба опанувати претендентам. В процесі опанування відбувається соціалізація. Т. Парсонс вважав, що роль визначається п'ятьма основними характеристиками: 1) емоціональним змістом; 2) способом отримання; 3) масштабом; 4) ступенем формальності; 5) мотивацією. Роль також характеризується експектаціями, очікування фіксуються кандидатами як певне завдання або виклик, що треба здолати. Особистість паралельно формується відразу кількома ролями. Кожна роль містить: 1) норми та правила поведінки; 2) ціннісне ставлення до світу; 3) знання й навички; 4) життєві цілі та ідеали; 5) способи й навички соціальних комунікацій. Найбільш важливі ролі з точки зору соціалізації – гендерні, сімейні, вікові, професійні. Асоціальні ролі означають, що в соціумі існують шляхи розвитку особистості за сценаріями деіантності. Для соціального життя, спілкування важливо вміти розпізнавати ролі інших особистостей.

Контрольні запитання:

1. Як трактувалося поняття соціалізації в межах різних наукових шкіл?
2. В чому полягає основний зміст концепції соціалізації Е. Еріксона?
3. Які основні положення рольової теорії соціалізації?

Тема 11. Суспільна корекція процесу соціалізації особистості

1. *Фактори соціалізації. Управління процесом соціалізації.*
2. *Інститути соціалізації.*
3. *Державна політика і соціалізація особистості.*

I

Фактори соціалізації – це причини, зовнішні впливи, які визначають процес соціалізації. Суспільство є зацікавленим у контролі процесу соціалізації. Основні групи факторів: 1) природні фактори, у тому числі

біологічна конституція людини та спадковість, фізичне середовище, в якому формується організм та особистість; 2) зовнішні соціальні фактори – сукупність інститутів суспільства, тип соціуму, рівень цивілізованості та група мікросоціальних факторів, які визначаються безпосереднім оточенням індивіда; 3) внутрішньо особові фактори – воля та вольові здібності, «его», що формується та одночасно може формувати життєві плани, ціннісні структури, які до певної міри можуть продукуватися самим індивідом.

II

Інститути соціалізації є різновидом соціальних інституцій, функція яких передбачає сприяння процесу соціалізації індивіда. До них належать – інститут родини, інститут освіти, інститут виховання, інститут трудового колективу, неформальні групи та неформальні інституції – дружби й любові. Виховання – це цілеспрямований процес формування особистості, передусім, таких підсистем як ціннісний блок, соціально-комунікаційна підсистема, мотиваційний комплекс. Розрізняють такі напрями: моральне виховання, релігійне, естетичне, трудове, ідейно-політичне, фізичне, сімейне. Важливість кожного з напрямів визначається епохою та типом суспільства.

III

Втручання держави у процес соціалізації може здійснюватися через певну політику в області ідеології, систему виховання та репресивну (каральну) функцію. Жорсткий контроль над процесом соціалізації був характерним для примітивних суспільств і тоталітарних держав ХХ ст. Теоретично таку можливість вперше обґрунтував Платон у трактаті «Держава». Основним інструментом в його утопії була система державної освіти. Діти мали бути ізольовані від сімей і виховуватися відповідно до природжених здібностей та потреб суспільства. У ХХ ст. здійснювалися масштабні експерименти зі створення «нової людини». Націонал-соціалісти в Німеччині робили ставку на расовий добір та ідеї євгеніки, а у колишньому СРСР цінувалося «правильне» класове походження та ідеологічне виховання в дусі відданості державі, компартії, вождю. У КНДР здійснено масштабний

експеримент з виховання особистості у дусі абсолютної «релігійної» відданості вождям з династії Кімів, які правлять країною вже 80 років поспіль. В демократичному суспільстві роль держави зменшується, але остаточно не зникає. Велику роль починають відігравати засоби масової інформації, поп-культура, а держава зосереджується на репресивних функціях стосовно девіантів.

Контрольні запитання:

1. Визначте основні групи факторів, що зумовлюють процес соціалізації особистості.
2. Які соціальні інституції «відповідають» за процес соціалізації індивідів?
3. Назвіть основні напрями виховання особистості.
4. В чому полягає різниця впливу на процес соціалізації тоталітарних і демократичних держав?

Тема 12. Соціальна активність особистості

1. *Понятійний апарат діяльнісного підходу.*
2. *Типи й види соціальної активності.*
3. *Детермінація поведінки і свобода вибору.*
4. *Теорії соціальної дії Макса Вебера і Толкотта Парсонса.*

I

Дилема соціології: який ракурс соціального життя досліджувати – статичний (структурний), діяльнісний (поведінковий), динамічний (соціальні зміни)? Сучасне покоління українських соціологів намагається поєднати різні теоретичні традиції. «Практика» – провідне поняття діяльнісного підходу. Поняття практики є певним синтезом структури й дії. П. Бурдьє вважає, що соціальні поля заповнені соціальними практиками. Практики можуть бути розглянуті з кількох боків: 1) агенти (суб'єкти, актори); 2) їх цілі; 3) оперуючі структури; 4) види діяльності; 5) результати діяльності. Діяльність – це будь-яка цілеспрямована активність, що може бути конкретизована відповідно до

типів та видів. Активність за тим чи іншим напрямком може бути високою чи низкою, вона виражає енергетичну складову організмів. Поведінка є закінченим циклом діяльності (соціальної активності), що призводить до певних результатів та може бути оцінена в різних термінах: правильна / неправильна, ефективна / неефективна, законна / незаконна.

II

Діяльність можна поділити на два провідні типи: інституціональна або неінституціональна діяльність. Перший тип пов'язаний з жорсткою регламентацією, наявністю соціальних ролей, а також інструментів соціального контролю (санкції). Неінституційна діяльність – будь-яка неформальна активність громадян, що спирається на власні потреби та здоровий глузд. Основні види діяльності: 1) трудова (економічна) діяльність; 2) сімейно-побутова; 3) навчання та пізнавальна діяльність; 4) релігійна діяльність; 5) політична діяльність; 6) спорт та фізичний розвиток, 7) рекреація й оздоровлення. Діяльність передбачає суб'єктивну, об'єктивну й оціночну сторони. Перша включає мотиви та суб'єктивний сенс діяльності, цільову функцію. Друга – ресурси, зовнішні умови діяльності, фактичні результати. Третя – ставлення оточення до дій агенту.

III

Поведінка людини знаходиться в межах свободи й детермінації. Перше означає можливість самостійно ставити цілі та добирати засоби їх досягнення, не зважаючи на обставини й інших агентів. На практиці це зустрічається не часто, бо людина залежить від багатьох чинників. Структури обмежують волю людини, цивілізоване життя накладає свій відбиток, створює умовності, на які треба зважати. Свобода дій не в останню чергу залежить від стратифікаційних чинників – престижу, грошей та доступу до влади. Кожна людина має ті чи інші альтернативи й може планувати свої дії у певних межах. Питання полягає у тому: чи вони законні й припустимі? Людина – самокерована система і можна завжди знайти спосіб для самореалізації, не порушуючи норми моралі та права. Але є і альтернативні

способи діяльності, що становлять поле девіантної поведінки. І особистість несе відповідальність за свій вибір та його наслідки.

IV

Вебер розглядав дію як вияв раціональності людини, це, передусім, осмислені й мотивовані дії. Він створив шкалу соціальних дій в залежності від ступеня раціональності: цілераціональні дії, ціннісно-раціональні дії, традиційні й афективні дії. Головною ознакою соціальності є орієнтація на Іншого. Парсонс розвинув підходи попередників та запропонував кібернетичну модель соціальної дії. Структурними елементами дії, за його визначенням, є: 1) організм (енергетична основа будь-якої діяльності), 2) особистість, яка виражає «его», тобто егоїстичні ідеї та цілі, й виступає контролюючою «інстанцією» стосовно організму; 3) підсистема «суспільства», що містить сукупність соціальних норм, тобто інтеріоризовані настанови, заборони й відповідальність перед соціальним оточенням; 4) рівень культури як сукупність цінностей, що включає людину до певної цивілізації та створює культурний шар, який виконує загальні контролюючі функції.

Контрольні запитання:

В чому сутність діяльнісного підходу в сучасній соціології?

В чому полягає відмінність поміж інституційною і не інституційною типами діяльності?

Назвіть основні види соціальної діяльності.

Чому модель соціальної дії, яку розробив Т. Парсонс, також називають «кібернетична модель»?

МОДУЛЬ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ДЕВІАНТНОСТІ

Тема 13. Особистість і девіантна поведінка: вступ до проблеми

1. *Міра дозволеного й забороненого як сутнісна характеристика культури й цивілізації.*
2. *Соціологія девіантної поведінки: загальна характеристика.*
3. *Основні поняття девіантології й соціології девіантної поведінки.*

I

Культура включає такі підсистеми: 1) ціннісні комплекси; 2) духовний розвиток, у т.ч. світоглядні системи й релігії; 3) мистецтво як сукупність форм культурної творчості; 4) мораль, норми, заборони. Генетично культурний процес починається не з високих духовних форм, а з обмежень поведінки членів групи. Виникають «червоні лінії», які індивіди не має права перетинати. Сутність «червоної лінії» виражає соціальна норма. У первісному суспільстві її функції виконували табу. Заборони мали певні «розумні» функції з точки зору способу мислення людей тієї чи іншої епохи. Основи первісної соціальності, очевидно, складали заборони на вбивство членів клану та канібалізм, заборона інцесту. Так виник первинний соціальний порядок, який включав: а) заборони й правила; б) негативне визначення членів клану, які порушували заборони й правила; в) покарання винних у порушенні соціального порядку. Соціальний порядок є протилежністю хаосу та уседозволеності. Обмеження дій людини мало важливу функцію з точки зору збереження цілісності групи, бо людина відрізняється розумом, що може спрямовуватися і на благо, і на зло, бути помічником групи та інтеграції або зброєю, яка спрямована проти членів групи. Біблія свідчить, що історія людства почалася зі злочину та покарання (історія з Адамом і Євою). Перші люди порушили заборони Бога й той наклав на увесь людський рід прокляття. Уся подальша історія є розширення культурного простору, де завжди фігурують «червоні лінії», праведники й грішники. У первісних спільнотах суд і кара належали до природного права клану; з моменту виникнення держави цю функцію перебирають на себе уповноважені особи – чиновники, представники держави. Кожна історична

епоха і тип суспільства мають своїх девіантів – людей, що з певних причин та обставин не можуть або не хочуть дотримуватися заборон. Вони наражаються на небезпеку, бо суспільство їх переслідує і намагається нейтралізувати. Боротьба з девіаціями виступає як захисна міра, бо означає підтримку соціального порядку й панівної культури. Певні категорії девіантів можуть долучатися до розхитування й знищення старих порядків, отже, вони долучаються до процесу соціальних змін. Поміж девіантною поведінкою та особистістю існує прямий зв'язок, оскільки друге виступає як керуюча сила стосовно поведінки.

II

Від моменту зародження соціологія не була орієнтована на вивчення девіантної поведінки, бо домінувала настанова О. Конта – вивчати умови соціального порядку. Але емпірична соціологія в Європі вже в XIX ст. спрямовувалася на вивчення «суспільних виразок»: проституції, алкоголізму, пауперизму, важких умов існування пролетаріату. Теоретичний інтерес до проблем девіантної поведінки виник у XX ст., коли зазнає поразки ідея соціального прогресу. З. Фройд дає трактування людини як агресивної істоти, в структурі якої протиборствують темні тваринні інстинкти й суспільні настанови та ідеї. Р. Мертон вивчає закономірності соціальної адаптації та виділяє відхиляючі форми. Соціологія девіантної поведінки як галузь остаточно формується в другій половині XX ст. Предметом виступають специфічні форми соціальної поведінки, що передбачають перетин «червоних ліній» у суспільстві. Паралельно виникає девіантологія як окрема наукова дисципліна, що повністю присвячена вивченню, передусім, небезпечних для суспільства видів девіацій. Соціологія девіантної поведінки активно взаємодіє з психологією девіантної поведінки, кримінальним правом, суїцидологією, патосексологією, наркологією. Знання, що акумулює соціологія девіантної поведінки, практично використовується у соціальній роботі, педагогіці, роботі з засудженими.

III

Основні поняття соціології девіантної поведінки й девіантології співпадають: «девіація», «девіант», «девіантна поведінка», «девіантна дія». Девіація є родовим поняттям, утворено від лат. *Deviation*, що буквально означає – відхилення дороги, шляху. Соціальні девіації – це клас соціальних явищ, що містять виклик панівній культурі, традиціям, юридичним нормам. Девіант – особа, яка зробила девіантний вчинок або систематично порушує соціальні норми. «Девіантна поведінка» може мати два виміри: як окремий вчинок і система дій. Девіантний вчинок – це разове порушення норми, за Дюркгаймом, одиничний соціальний факт. Сума однотипних вчинків, яке має статистичне вираження, дорівнює девіації як соціальному факту, як формі масової поведінки. Девіантна поведінка є закінченими циклами девіації, коли суб'єкт свідомо порушує соціальні норми. У вузькому сенсі психічні порушення та неадекватні дії людей, що не усвідомлюють обставини й наслідки своїх дій, не належать до девіантної поведінки.

Контрольні запитання:

1. Яким чином феномен культури пов'язано з обмеженнями і так званими «червоними лініями»?
2. З якими науковими дисциплінами перетинається соціологія девіантної поведінки?
3. Яке етимологічне походження поняття «девіація»?
4. Хто такі девіанти?

Тема 14. Система девіантної поведінки. Основні постулати девіантології

1. Система девіації: основні складові.
2. Постулати девіантології.

I

Девіантність потрібно визначити, виходячи з кількох елементів, які утворюють систему. До системи девіації можна віднести: 1) суб'єкта

девіантної поведінки; 2) соціальну норму; 3) реакцію оточення. Це є мінімальна конфігурація системи. Але для цілей аналізу можна розглядати й інші елементи – фактори середовища, які або сприяють, або зупиняють девіантну поведінку, а також різні елементи особистості, що пов'язані з прийняттям відповідного рішення та здійсненням плану. Суб'єкт – це індивід, який в принципі здатен усвідомлювати ситуацію та реакцію оточення. Малолітні діти, особи зі стійкими розладами психіки, що не усвідомлюють сенс власних дій, є лише «умовними» девіантами, оскільки вони не задовольняють критерію свідомого вибору. Так само можна розцінювати ситуацію, коли людина дія під спонукою, фізичним або психологічним тиском, і вона не має свободи волі. Не кожна дія, що зовнішньому спостерігачу здається девіантним вчинком, є такою в рамках існуючої культури. «Немає злочину поза законом, який його визначає» – говорили стародавні римляни. Суб'єкт має бути поінформований щодо соціальної норми, культурних традицій, «червоної лінії». Якщо ні, то причиною девіантного вчинку може бути когнітивна проблема. Сутність соціальності полягає в тому, що індивід не тільки знає, але й засвоює більшість норм (інтеріоризує). У подальшому суб'єкт є особисто відповідальним за те, чи керується він у своїх вчинках нормою, чи стає на шлях девіантності. Соціальна норма є культурним чинником, вона визначає, що вважається правильним і добрим, а що не правильним та осудним. Норми, за якими визначається девіантність, можуть бути моральними, юридичними, релігійними, у вигляді традицій, естетичними. Соціальне оточення – це індивіди, які можуть спостерігати дії суб'єкта та виносити власні судження щодо їх правомочності та відповідності культурним настановам. Не завжди точка зору неформального оточення відповідає вимогам офіційної культури, є кілька варіантів, які відображені у табл. 2.

Таблиця 2 – Континуум реакції соціального оточення на факти поведінки

	Формальний контроль	Неформальні оцінки

Однозначно правильна поведінка	+	+
Безспірна девіація	–	–
Роздвоєння оцінок (громадська думка не поділяє офіційні заборони)	–	+ (0)
Існує тільки моральний осуд	+ (0)	–

II

Постулати девіантності – це усталені наукові уявлення щодо девіантної поведінки, які можуть бути покладені в основу пояснення цього феномену. Постулат 1. Кожне суспільство має своїх девіантів, їх присутність має раціональні пояснення. Або у зворотному порядку – немає суспільства без включення в його структуру категорії девіантів. Теорія МАКС Ю. Давидова пояснює присутність девіантів як дисгармонічну підсистему, що наявна у будь-якій автономній та органічній системі. Підсистема девіації нібито потрібна для інтеграції, ідентифікації більшості як людей «правильних», «порядних», «побожних», «наших», а також для саморозвитку через намагання вдосконалити суспільство. Постулат 2. Девіантні можуть бути і «негативні», і «позитивні», принциповим є позиція спостерігача. Постулат 3. Релятивізм (відносність) девіації та девіантів. Немає «абсолютних» відхилень або відхилень «назавжди». Зі зміною соціальних норм відбувається ревізія поняття девіантності. Системи девіації умовно «рухаються» відповідно до зміни змісту «червоної лінії». Постулат 4. Найбільш широкими культурним простором, що визначає зміст «червоної лінії», є цивілізація. Сучасний світовий порядок у глобальному масштабі є похідним від цінностей та норм західно-християнської цивілізації. На цій основі було сформовано міжнародне право. Постулат 5. Соціальна детермінованість змісту та рівнів девіантних проявів. За правилом Е. Дюркгайма, якщо явище стає соціальним фактом, то воно, з одного боку, відчуває на собі впливи інших соціальних фактів, а з іншого – має примусову силу стосовно індивідів. Постулат 6. Взаємодоповнення девіантних і нормативних форм поведінки. Цю тезу

можна виразити математично у вигляді формули балансу соціальної активності:

$$\sum p_i + \sum n_i + \sum k_i = 1,$$

- де p – квантифіковані позитивні форми девіантної поведінки;
 n – квантифіковані форми негативної девіантної поведінки;
 k – квантифіковані форми «нормальної», конформної поведінки.

Контрольні запитання:

1. Визначте основні елементи системи девіації.
2. Які види соціальних норм можуть бути покладені в основу визначення девіантної поведінки?
3. В чому полягає релятивізм девіантної поведінки?

Тема 15. Типологія девіантої поведінки

1. *За критерієм суспільної небезпеки.*
2. *За типом агресії.*
3. *За інтенсивністю соціального контролю.*
4. *За типом норми, що ігнорується.*
5. *Гендерні й вікові критерії типізації.*
6. *Змістовні критерії типізації.*

I

Типологія є процедурою впорядкування множини емпіричних випадків та засобом наукового пізнання. Для побудови коректних типологічних континуумів потрібно мати більш-менш однозначні й вичерпні критерії, за якими можна ідентифікувати явища та відносити до типологічних груп. Найбільш важливим для суспільства є критерій соціальної небезпеки девіантних дій. Не всі девіантні прояви в однаковій мірі шкодять інтересам суспільства. За цим критерієм можна запропонувати таку типологію: 1) позитивні девіанти (невизнані генії або дисиденти); 2) малонебезпечні девіантні прояви, які якщо і знаходять осуд, то в царині моралі, і з точки зору

деяких груп; 3) обмежено небезпечні девіанти (антидисциплінарна поведінка у формалізованих організаціях); 4) відносно небезпечні прояви (адміністративні проступки, які не караються у кримінальному порядку); 5) небезпечні категорії, які, у свою чергу, поділяються на групи у відповідності до Кримінального Кодексу України (законом передбачено чотири групи злочинів за ступенем тяжкості).

II

Девіантні вчинки, як правило, мають агресивний характер або сприймаються як агресія з боку спостерігачів. Агресія – це руйнівна поведінка, яка скерована або на суспільство, його інституції та фізичних осіб, або на самого суб'єкта дії. Трансгресія – агресивні прояви «на зовні», аутоагресія – саморуйнівна поведінка, що скерована проти самого суб'єкта девіантної поведінки, його здоров'я, статусу тощо.

III

З девіантними проявами пов'язана система соціального контролю. Суспільство криміналізує найбільш небезпечні прояви девіантної поведінки, перетворюючи їх на злочини. Кримінальна відповідальність є формою соціального контролю, що має стримувати потенційних девіантів. Адміністративні делікти – це порушення соціального порядку, які фіксують уповноважені державні органи, що можуть притягати особу до відповідальності. Порушення трудової дисципліни породжує особливий тип девіантів – організаційних девіантів. До порушників адміністрація організацій застосовує певні дисциплінарні санкції. Усі інші девіантні прояви підлягають контролю з боку неформального контролю і громадської думки. Це і є первинна інстанція соціального контролю.

IV

Таблиця 3 – Типологія за характером норми, що порушується девіантом

Норма	Поведінка	Девіант
Кримінальний закон	Злочин	злочинець
Адміністративні норми	Адміністративний	Порушник порядку

	делікт	
Організаційні правила	Порушення дисципліни	Організаційний девіант
Моральні норми	Аморальна поведінка	Аморальний індивід
Релігійна норма	Гріх, гріховна поведінка	Грішник, релігійний дисидент, атеїст
Традиція	Порушення традиції	Відступник, чужак
Естетичні норми	Епатажна поведінка	Відразливий тип

V

Існує чоловіча та жіноча девіантності. Вони відрізняються за ознаками частоти та мають деякі змістовні відмінності. Виділяється також дитяча девіантність, у тому числі фігурують такі типові форми: 1) злочинність неповнолітніх; 2) токсикоманія; 3) бродяжництво, втечі з дому; 4) антидисциплінарна поведінка в закладах освіти; 5) важконавчальність; 6) дитяча агресивність та жорстокість; 7) рання сексуальність.

VI

За змістом до соціально-небезпечних форм девіантної поведінки відносять: 1) адиктивну поведінку, передусім алкогольну й наркотичну залежності, 2) злочинність; 3) суїцид; 4) сексуальні відхилення, проституцію; 5) асоціальний спосіб життя, бродяжництво.

Контрольні запитання:

1. За якими критеріями здійснюється типологія особистості?
2. Які соціальні норми можуть порушувати девіанти?
3. Які види девіантної поведінки вважаються найбільш небезпечними?

Тема 16. «Позитивні» девіанти і їх роль у суспільствах

1. Позитивні девіанти як специфічна соціальна група.
2. Функціональна роль позитивних девіантів в соціальних системах.
3. Соціальна реакція стосовно позитивних девіантів.

I

Позитивні девіанти не є цілісною групою, вони складають, скоріше, уявну групу, до якої ми відносимо людей, що суттєво відрізняються від пересічних мешканців і можуть сприяти змінам у суспільствах. Це є дуже різні індивіди, які часто-густо ведуть не звичний, іноді чудернацький спосіб життя, можуть бути так званими «неформалами», але проявляють альтруїзм або відстоюють нові цінності та ідеї. Іноді позитивні девіанти є «людьми з майбутнього», які випереджають свою епоху, їх значення для суспільства стає зрозумілим пізніше. Ці люди певним чином ламають усталені уявлення, відкидають деякі норми й традиції і тим самим відкривають дорогу у майбутнє. Розглянемо деякі категорії позитивних девіантів. **Іноватори** у мистецтві, науці, релігії, спорті, філософії. Вони можуть спростовувати, руйнувати усталені теорії або форми мистецтва. Наприклад, таким парадоксальним митцем був Антоніо Гауді (1852–1926) – видатний іспанський архітектор, що розпочав будівництво Храму Святого Сімейства у Барселоні. Новатором у театральній справі був Лесь Курбас – засновник у Харкові театру «Березіль». По-справжньому їх талант і новаторські погляди на мистецтво оцінили нащадки. **Генії** – люди, що за своїми здібностями та надприродними можливостями значно перевершують навіть звичайних професіоналів у певній галузі науки, мистецтва, військової справи тощо. До цієї когорти спеціалісти відносять, наприклад, античного полководця Ганнібала, італійського митця і вченого Леонардо да Вінчі, математика і фізика Ісака Ньютона, віденського композитора Моцарта тощо. Ч. Ломброзо вважав, що генії розплачуються за свої надлюдські можливості психічними хворобами. **Люди з паранормальними здібностями.** Наприклад, такою особою вважають екстрасенса Вольфа Мессера (1899–1974). Феномен наднормальних здібностей існує, але наука ще не розкрала цю тайну людського організму. Проте тут зустрічається чимало шахраїв, які дурять довірливих громадян і підміняють природний феномен банальними фокусами. **Бунтарі, дисиденти.** Такі особистості можуть засновувати нові

напрямки в релігії або мистецтві, бути вождями політичних рухів чи опозиції. Так, німецький монах Лютер на початку XVI ст. кинув виклик католицькій церкві, Риму, і започаткував потужний протестантський рух, який багато чого змінив у сучасному світі. **Альтруїсти.** Видатні подвижники (феномен матері Терези), які ладні жертвувати своїм благополуччям і життям заради користі суспільства та спасінню інших. **Корпоративні позитивні девіанти.** Трудоголіки, видатні менеджери, що змінили світ бізнесу й промисловості. Такими були Генрі Форд, Лі Якокка, Стів Джобс.

II

У соціальних системах позитивні девіанти можуть відігравати роль тих, хто спричиняє зміни, виводять систему з рівноваги та надають їй вектор руху. Також вони можуть демонструвати вищі досягнення, скриті можливості людського тіла й інтелекту, таким чином, стають референтною групою для деяких пересічних громадян. Позитивні девіанти спричиняють або ініціюють дискусії в суспільстві з різних питань, які є важливими для сьогодення і майбутнього.

III

Реакція оточення на позитивних девіантів не є однозначною. Вона коливається у широкому діапазоні від гострого засудження і навіть прокльонів до радісного захоплення й бажання наслідувати пропонувані інновації. Показовою є історія довкола італійського вченого-фізика та астронома Галілео Галілея (1564–1642). Його свого часу було засуджено трибуналом церковників за його наукові переконання, які не відповідали біблійному вченню та офіційній позиції Римської католицької церкви. Минуло три з половиною століття. 1992 р. Папа Римський Іван Павло II визнав, що рішення святої інквізиції було помилковим, і повернув Галілео «законне право бути сином церкви». Особлива трагічна участь чекала політичних дисидентів за часів різних тоталітарних і авторитарних режимів. Диктатори завжди проводять каральну політику по відношенню до незгодних з їх курсом та фактом узурпації влади. Проте після падінні диктаторських

режимів імена тих, хто постраждав відстоюючи права народів, свободу, демократію стають певним взірцем для наступних поколінь. Така доля у XX ст. спіткала видатних українських дисидентів Левка Лук'яненко, В'ячеслава Чорновола, Василя Стуса і багатьох інших борців за незалежність України та права людини.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні категорії так званих позитивних девіантів.
2. Кого з українських політичних діячів XX ст. з числа дисидентів можна віднести до позитивних девіантів?
3. Які функції в історії суспільств належить позитивним девіантам?

Тема 17. Біологічні пояснення девіантної поведінки

1. *Донаукове пояснення девіантної поведінки.*
2. *Природничо-наукове пояснення девіантної поведінки (XIX ст.).*
3. *Біологічні теорії XX ст. Обмеженість біологічного підходу.*

I

Тривалий час панувала релігійна точка зору на причини асоціальної поведінки й «дивних» дій людини. Суспільство трактувалося як поле битви поміж хресними силами й сатанинськими проявами. Людина, за релігійними переконаннями, може бути жертвою цієї боротьби. Особа згідно з релігійною точкою зору мала можливість вступити у відносини з нечистою силою, продати душу дияволу або є ймовірність, що душею заволодіють біси, «нечиста сила». І тоді людина поводить себе девіантним чином. Церков пропонувала кілька методів боротьби за душу: вірні мали постійно боротися зі спокусами диявола, вести правильний спосіб життя; церков залишала за собою право карати грішників, накладати так звану єпитимію (грец. *ἐπιτίμια*, від грец. *ἐπι* – над, грец. *τιμία* – покарання), а грішник мав каятися у своїх провинах і не повторяти їх у майбутньому. Стосовно особливо тяжких провин проводилося церковне розслідування, яке координувалося з діями

світської влади. Інквізиція – середньовічна церковна інституція, яка мала право вести слідство у справах так званих єретиків. Створена ще у XII–XIII ст., найбільш активно діяла в Іспанії та Португалії. Іспанська інквізиція за часи існування розслідувала 341021 справ, з цього числа до смертної кари було засуджено 10 % обвинувачених. Останнє спалення – 1826 р. Інквізиція переслідувала: 1) євреїв і мусульман, аби ті прийняли християнство; 2) содомітів, богохульників, двоєженців; 3) сектантів, масонів, єретиків; 4) діячів епох Відродження й Просвітництва, у тому числі складалися списки заборонених книг; 5) колдунів, чародіїв, чорнокнижників. Також практикувався (і застосовується і до сьогодні) обряд екзорцизму, аби «вигнати» з душі людини диявола.

II

У XIX ст. під впливом ідей позитивізму та завдяки розвитку природничих наук було поставлене питання щодо природних причин багатьох видів девіантної поведінки, у тому числі злочинності, алкоголізму, проституції. Залучалися еволюціоністські ідеї та закономірності спадковості. Біологічні теорії сходяться в одному: є об'єктивна причина, що штовхає людину на несправедливий шлях, вона криється у біологічній конституції окремих категорій людей. Причина може мати спадковий характер, і тоді людина вже народжується з певним дефектом, який спотворює особистість. Чезаре Ломброзо (1835–1909) запропонував теорію природженого злочинця або «людини злочинної». Він нібито знайшов ознаки природженої злочинності в антропологічних ознаках деяких людей. Свої спостереження Ломброзо робив у тюремних закладах, а потім використовував метод контрольної групи, порівнюючи зовнішній вигляд, форму черепа «нормальних» і «злочинних» особів. На початку він мав на увазі тих злочинців, хто скоює найбільш небезпечні насильницькі злочини – вбиває, гвалтує, демонструє крайню агресивність. Але потім він поширив свої спостереження на крадіїв, шахраїв, політичних злочинців і жінок-повій. Його теорія викликала величезний резонанс, але на початку XX ст. вчені

відмовилися від її постулатів через те, що чисельні емпіричні дослідження не підтверджували ознаки (стигми), що описав у своїх працях Ломброзо.

III

У XX ст. пошук природних факторів девіантної поведінки не припинився, він здійснювався на основі новітніх наукових розробок стосовно біології людини. Дослідження здійснювалися у кількох напрямках. По-перше, була висунута гіпотеза, що принаймні, агресивна поведінка є похідною від вмісту чоловічого гормону у крові людини. Були спроби виробити ліки, які нейтралізували цей гормон. По-друге, синдром Якобса або феномен зайвої хромосоми у чоловіків (XYY). Дослідження показали, що в групі небезпечних злочинців є збільшена частка тих, хто має цю природну аномалію. Але далеко не всі небезпечні злочинці відзначені цим відхиленням, і також не всі, хто має таку вроджену особливість стають злочинцями. По-третє, з появою томографії відкрилася можливість детально вивчати мозок злочинців. Виявилося, що значна частка агресивних девіантів мають «неправильний мозок». Так назвав цю особливість людини проф. Олександр Бухановський (1944–2013). Проте біологічний підхід справедливо критикується багатьма вченими, бо він не може розв'язати у комплексі проблему пошуку причин девіантності. Важливу роль відіграють соціальні умови, в яких формується «Его» людини.

Контрольні запитання:

1. В чому полягало церковне пояснення девіантної поведінки?
2. Який основний принцип біологічного пояснення девіантної поведінки?
3. Яку теорію запропонував Ч. Ломброзо?
4. Які біологічні концепції девіантної поведінки було розроблено у XX ст.?

Тема 18. Психологічні пояснення девіантної поведінки

1. *Психологічний аспект теорії девіантної поведінки.*
2. *Концепт психопатії.*

3. Аномальна особистість у контексті основних парадигм сучасної психології.

I

Психологічний підхід в теорії девіантної поведінки базується на таких ідеях: 1) поведінка людини обумовлена свідомістю, є функцією особистості; 2) нормально організована особистість, без специфічних відхилень та вад, містить можливість самоуправління в межах законослухняної й моральної поведінки; 3) девіантні прояви є наслідком внутрішніх протиріч особистості, вад і проблем психічного характеру або несприятливих психологічних станів. Хоча і нормально організована особистість допускає девіантні вчинки. Систематичні факти девіантної поведінки пов'язані з аномальною особистістю. Завдання психологічного підходу полягає у тому, аби знайти і описати внутрішні психологічні чинники, що обумовлюють девіантну поведінку. Варто звернути увагу на те, що різні психологічні парадигми й теорії дають не однакові пояснення фактам девіантної поведінки. Але є наукова традиція, яка однозначно пов'язує «неправильну поведінку» з аномалією особистості, що має назву психопатія.

II

На початку XIX ст. французький психіатр Філіп Пінатель вирішив відокремити категорію людей, які роблять дивні вчинки, хоча не належать до психічно хворих осіб. Він увів термін «манія безумства» (*mania sans delire*). 1837 р. британський психіатр Прітчард увів термін «моральне божевілля», вважаючи відповідних осіб не здатними відповідати певним соціальним очікуванням в області релігії, етики й культурної поведінки. 1888 р. німецький психіатр Кох пропонує термін «психопатична неповноцінність». На початку XX ст. панувала точка зору щодо конституційної обумовленості психопатії. Але 1930 р. Партридж висунув припущення, що психопатія є виключно соціальним розладом і запропонував термін «соціопатія». 1952 р. Американська психіатрична асоціація офіційно приймає термін «соціопат»,

але 1968 р. замінює назву відхилення на «розлад особистості з антисуспільними проявами». Найбільш небезпечна форма – кримінальна психопатія, тобто злочинець має розлад особистості, який впливає на його готовність скоювати нові злочини. Основні риси розладу особистості є такі:

- I. Інтелект не пошкоджений, може бути навіть вищим за середній показник популяції, психіатричні захворювання відсутні, немає ознак маячні, галюцинацій тощо, але людина систематично скоює девіантні вчинки.
- II. Характерним порушенням є дефекти емоційного інтелекту, егоїзм, відсутність емпатії. Такі індивіди можуть за певних обставин (ситуативно під впливом почуття страху або точно розраховуючи наслідки власних дій) дотримуватися формальних стандартів поведінки, що поширені у суспільстві. Проте це не триває завжди.
- III. Схильність до брехні, не розуміння, чому потрібно бути чесними, якщо брехня може принести дивіденди.
- IV. Імпульсивність, непередбачуваність, різка зміна планів, манери поведінки.
- V. Відсутність самокритики, не здатність до каяття, провини завжди перекладають на інших.
- VI. Ригідність, незмінність патернів поведінки протягом більшої частини життя.

III

Розглянемо підходи до аномальної особисті в рамках різних психологічних парадигм. У межах психодинамічної (концепція З. Фрейда) парадигми девіантна поведінка є наслідком основних конфліктів особисті, у тому числі поміж біологічними інстинктами й функціональними можливостями самоуправління особистості. Психоаналітики фокусують увагу на таких темах: агресія, прояви садизму, мазохізму, некрофілії, феномен масових та серійних вбивств. Важливе місце відводиться дитинству й стадіям розвитку особисті, а також зв'язку з батьками. Витоком

кримінальної поведінки може бути Супер-Его. Гідравлічна модель використовує аналогію з накопиченням пари у киплячому казані, коли збільшення тиску в середині призводить до вибуху. Згідно з фройдистською точкою зору люди повинні мати можливості для «випуску пари» соціально прийнятними засобами.

Біхевіористська парадигма приділяє увагу соціальному навчанні та явищу підкріплення. Останнє включає такі моменти: а) дитина може спостерігати акти агресії; б) отримувати підкріплення за власну агресію; в) часто перебуває у ролі об'єкта агресії.

Гуманістична парадигма акцентує увагу на проблемах самоактуалізації та відхилення у розвитку особистості. Стан екзистенційної фрустрації – втрата орієнтації на сенс життя. Ознаками є стани апатії та нудьги. Соціальні прояви – наркоманія, алкоголізм, агресія. 85 % суїцидів – наслідки екзистенційної фрустрації.

Контрольні запитання:

1. В чому полягають основні риси психологічних теорій девіантності?
2. Які ознаки людини з розладом особистості?
3. Яким чином трактують девіантність провідні психологічні парадигми?

Тема 19. Класики соціології про проблему соціальних відхилень

1. *Суспільство на «лаві підсудних»: радикальний і соціально-критичний підходи.*
2. *Об'єктивістський підхід: девіація як функція соціального організму.*
3. *Процесуальні теорії: пошук механізму виникнення девіантної поведінки.*

I

Ранішні філософські теорії базувалися на тезі свободи волі та особистої відповідальності особи за свої вчинки. Теорія злої волі була покладена в основу кримінального правосуддя. Але в XIX ст. швидко розвинулася теорія соціальної детермінації поведінкових реакцій людини. Першим на цю

позиція став Адольф Кетле (1796–1874). Він стверджував, що суспільство є справжнім винуватцем злочинів людей. Свободу волі він розглядав як випадковий фактор, що не впливає істотно на дані статистики. Звідси виводився висновок: треба боротися не з наслідками, а з причинами, варто «лікувати» суспільство, аби знизити статистичні показники злочинності. Практичними вважалися такі напрямки: а) ліквідація пауперизму; б) вирішення житлової проблеми; в) впровадження загальної освіти; г) створення системи соціальної підтримки. К. Маркс (1818–1883) гостро критикував капіталізм за нездатність вирішити соціальні проблеми, він вважав, що коренем зла є інститут приватної власності. Марксисты вважають, що тільки соціалістична революція і знищення капіталізму як системи може радикально вирішити такі проблеми як злочинність, алкоголізм, проституція. Радикальний напрям у кримінології відстоює тезу, що поліцейська боротьба зі злочинністю не є ефективною, бо залишаються причини, які породжують соціально-негативні явища, і поліція відмовляється репресувати можновладців, які вчиняють найбільш небезпечні й резонансні злочини. Американський кримінолог Едвін Шур назвав сучасне суспільство «злочинним», бо на злочинах і злочинцям робиться справжній бізнес і правоохоронна система зацікавлена в існуванні кримінального андеграунду. Соціологи ХХ ст., у тому числі П. Сорокін і Р. Мертон вважали, що соціально-негативні явища породжуються потягом сучасних людей до гедонізму, атомізацією суспільства у великих містах, анонімністю існування, втратою духовних орієнтирів. Сорокін також писав про кризу сучасної західної цивілізації, яка має переродитися у нову систему з більш жорсткими моральними стандартами.

II

Об'єктивізм у питаннях девіантної поведінки зводиться до того, що соціолог намагається зайняти нейтральну позицію і розглядає соціально-негативні явища як певні функції, що об'єктивно притаманні суспільству. Г. Спенсер був чи не першим соціологом, хто намагався стати на цю позицію.

Функціоналізм, який був розвинутий у ХХ ст. намагається досліджувати негативні явища соціологічним шляхом і шукати причини, які б пояснювали «негативні» соціальні факти. Е. Дюркгайм заклав основи функціонального підходу до вивчення фактів девіантної поведінки. Він розглядав злочинність, суїцид як соціальні факти, що існують об'єктивно і є частиною будь-якого суспільства. Відповідні факти відображаються статистикою і можуть набувати форми «нормальних» або «патологічних» станів. Дюркгайм показав щільний зв'язок девіацій з правом, релігією, державою. Такий підхід означав перехід до системного бачення соціальних процесів, у яких є щільні зв'язки поміж різними елементами. Французький соціолог пропонував пояснювати соціальні факти, що є об'єктами аналізу, через інші соціальні факти. Так, злочинність визначається економічними чинниками, культурними, віковими й гендерними. У свою чергу злочинність й різні форми девіантної поведінки мають вплив на економіку, рівень смертності, соціальне сирітство, безпеку існування тощо. Роберт Мертон увів у соціологію поняття латентної функції, що націлює дослідників на пошук прихованих наслідків або причин існування соціально-негативних явищ. Владислав Бачинін розглядає злочинність як цивілізаційну норму, що виконує наступні функції: а) реалізація трансгресивних нахилів тих суб'єктів, хто не знайшов себе у позитивних видах діяльності; б) злочини є викликом для суспільства й призводять до внутрішньої мобілізації для захисту нормативно-ціннісних структур; в) визначаються неприйнятні лінії розвитку й поведінки, свого роду «червоні лінії», які потім відсікаються через репресії.

III

У ХХ ст. з'явилися класичні соціологічні теорії, що пояснювали механізми появи та розвитку девіантної поведінки. Трансмісійні теорії Тарда і Сазерленда розглядають злочинність, проституцію, наркоманію, як засвоєний приклад інших у процесі спілкування з носіями відповідних субкультур. Теорії наслідування і диференційної асоціації доволі вдало пояснюють негативну поведінку молоді в так званих неблагополучних

кварталах великих міст, де з дитинства молоді люди бачать приклади подібної поведінки, втягуються у молодіжні банди, відчувають на собі тиск кримінального андеграунду. Мертон натомість запропонував теорію соціальної напруги, яка пояснює негативні дії в умовах атомізації населення, коли окремі індивіди відчувають потяг до високих цілей, бажають потрапити в соціальний ліфт, включитися у систему масового споживання й комфорту, але не мають для досягнення цілей відповідних ресурсів. Для тих, хто знаходиться на нижчих поверхах соціальної структури є заборонена альтернатива – скоювати злочини, досягати цілей несправедливим шляхом. Частина індивідів приймає рішення піти цим небезпечним шляхом.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає марксистський і неомарксистський підхід до розв'язання проблеми девіантності?
2. Як розглядається девіантність в межах функціоналізму?
3. Назвіть основні положення теорії Е. Сазерленда.

Тема 20. Соціологічні теорії, що пояснюють девіантну поведінку дорослих і дітей

1. *Неомарксистські теорії, що пояснюють існування соціально-негативних явищ.*
2. *Культурологічний підхід до девіантної поведінки.*
3. *Теорії, які пояснюють підліткову девіантність.*

I

Марксизм мав суттєвий вплив на девіантологію. І хоча в цілому марксистська парадигма втратила свої позиції, але чимала кількість дослідників і в Європі, і у США дотримуються лівих поглядів і реанімують марксистські ідеї, намагаючись їх пристосувати до сучасної картини світу. Для підходу в цілому характерними рисами є таке: а) класово-стратифікаційний підхід, тобто явища девіантної поведінки розглядаються у

світлі соціально-класових статусів суб'єктів; б) різка критика буржуазної держави, яка виконує охоронні функції стосовно великого капіталу й осіб, що його уособлюють, таким чином, репресії обернуто проти представників нижчого класу, а можновладці й представники крупного капіталу завжди залишаються поза дією закону; в) невіра у можливість досягти суттєвого успіху в боротьбі зі злочинністю, використовуючи поліцейський апарат й судову систему. Представники лівого напрямку також вважають, що суспільство штучно створює злочинців й девіантів, уводячи різні заборони й розширюючи поле дії кримінального закону. Гостро критикується пенітенціарна система, як розсадник злочинних традицій і місце, де процвітають корупція і різні збочення. Радикально-критичний напрям не дає, як правило, позитивних відповідей на питання щодо напрямів реформування правоохоронної системи, але, дійсно, виявляє слабкі й неоднозначні місця діяльності державних структур.

II

Культурологічний підхід має багато відгалужень, яких поєднує загальна думка про те, що девіантна поведінка щільно пов'язана з культурними традиціями, колізіями духовної сфери, субкультурами тощо. Існує кілька напрямів у межах культурологічного підходу. По-перше, теорія девіантних субкультур зосереджується на тому, що співтовариства девіантів різного профілю здатні утворювати власні культурні простори, де функціонують певні ціннісні системи, власні норми поведінки, аргументація, манера себе поводити й одягатися. Такі субкультури можуть поширюватися через впливи на оточуючих, особливий вплив вони мають на дітей і молодь. По-друге, теорія конфлікту субкультур Т. Селіна, яка виникла на базі спостережень за носіями різних культурних традицій у Нью-Йорку. Вона доводить, що існують соціальні кола, які активно відкидають пануючу культуру, довільно трактують закони й правила поведінки. Така напружена ситуація може виникати у мультикультурному суспільстві, де стикаються вихідці з різних цивілізацій. Наприклад, можуть відкидатися такі базові

європейські культурні норми, як релігійна толерантність, гендерна рівність, політкоректність тощо. Конфлікт субкультур може виражатися у хуліганських діях, вандалізму тощо. По-третє, на базі культурних розходжень виникають особливо небезпечні види злочинів, наприклад, «злочини ненависті» (наприклад, на расовому ґрунті) або так звані «злочини честі». По-четверте, аналізується вплив ЗМІ й творів масової культури на девіантну поведінку. Американський соціолог Танненбаум висунув теорію драматизації зла. Згідно з нею негативним фактором є нездоровий інтерес до злочинів й кривавих вбивств, які попадають на передні шпальти газет і журналів, у випуски новин по радіо та телебаченню. У результаті це має ефект впливу на індивідуальну свідомість і певну частку злочинів можна віднести за рахунок намагання повторити почуте чи побачене. ЗМІ також час від часу героїзують ватажків мафії, відомих грабіжників й бандитів. Соціологи неодноразово проводили на цю тему емпіричні дослідження, які в цілому підтверджували висновок щодо негативного впливу маскультури.

III

Особливий сегмент теорій описує механізми розвитку девіантної поведінки у дітей. Діти – це особи до 18-літнього віку. Відомою є теорія стигматизації (ярликів, таврування). Г. Беккер у книзі «Аутсайдери» писав: «девіантом є той, кому було припасовано відповідний ярлик». Беккер розробив на основі спостережень модель девіантної кар'єри, де момент таврування посідав чільне місце. Е. Лемерт увів поняття «вторинної девіантності», коли дитина усвідомлює себе девіантом після акту таврування. Небезпека таврування полягає у тому, що діти схильні вживатися у нову роль «поганого хлопця». Вважається, що всі люди рано чи пізно вчиняють якесь правопорушення, девіантний акт. Проте лише ті стають девіантами, кого за це таврують, тобто публічно оголошують «злочинцем», «хуліганом», «наркоманом» тощо. Теорія мала практичні наслідки, бо помітно вплинула на ювенальну юстицію і педагогіку. Відповідно до порад соціологів існує роздільне правосуддя, дітей намагаються тримати окремо від дорослих

злочинців, а також змінено лексику кримінального процесу. Теорія соціального контролю і нейтралізації Г. Сакса і Д. Матза звертає увагу на те, як діти винаходять засоби, аби виправдати свою девіантність. Вони пишуть про 5 засобів нейтралізації своєї провини: а) відкидання винуватості, намагання представити себе як жертву обставин; б) заперечення шкоди від власних дій; в) відкидання наявності жертви; г) обвинувачення тих, хто засуджує; д) посилення на зовнішні обставини, обов'язки тощо. Теорія підсилення або спіралі девіантності вказує на те, що слабкі й непродумані санкції лише спричиняються до нових кроків з боку девіанта. Підліток, що, наприклад, мав короткотерміновий арешт, стає героєм в очах оточення. Теорія групового конфлікту акцентує увагу на динаміку конфлікту поміж асоціальними групами.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає ліворадикальний напрям в сучасній девіантології та кримінології?
2. Назвіть основні ідеї культурологічного підходу в девіантології.
3. В чому полягає теорія таврування?
4. Які теорії створені спеціально для пояснення відхилень у дитячому віві?

Тема 21. Теорія конструювання девіантності

1. *Теоретичні основи конструювання девіантності.*
2. *Практика конструювання різних видів негативних девіацій.*

I

В останні роки часто обговорюваною тематикою є так зване конструювання девіантності. Особливо цим питанням переймаються вчені з лівими поглядами і прибічники радикальної кримінології. Існують філософсько-світоглядні основи конструювання девіантності. Є два підходи в соціальних науках: а) об'єктивістський, б) конструктивістський. Останній означає сприйняття реальності опосередковано певними конструктами, які

можуть задавати політики, держава, ЗМІ, громадська думка. Конструктивізм присутній у різних сферах: від філософії до мистецтва. Філософською основою конструювання девіантності є феноменологічна соціології й соціологія знання, ідеї сучасних вчених: Альфреда Шютца та його учнів – Пітера Бергера і Томаса Лукмана. Вони обстоюють такі тези: а) соціальна реальність – продукт людської діяльності, де важлива роль належить культурному відношенню до явищ та подій, а також – смыслом й цінностям; б) в суспільствах періодично виникає соціальний порядок як консенсус конкуруючих сегментів, суспільству накладаються інтереси та цінності домінуючої групи; в) об'єктивація щільно пов'язана з мовою; г) девіантність можна розглядати як проблему, що породжується в результаті дискурсу. Як створюється конструкт девіантності? Варто усвідомлювати, що кожний конструкт народжується у межах того чи іншого суспільства, у «тілі» певної культури чи цивілізації. Конструювання підкоряється тиску з боку соціальної структури та соціальних інституцій. Конструювання зводиться до вибору об'єктів масової поведінки та визначенню ступеня небезпеки девіантів. Суб'єктами конструювання виступають політики, які змушені дослухатися до громадської думки і одночасно враховувати думку експертних кіл (медики, вчені, богослови тощо). Важливе місце посідає акт вербалізації, коли дається словесне визначення поведінці та її наслідкам. У процесі конструювання можливе долучення до зовнішніх дискурсів, особливо, коли суспільство належить більш широким культурним або цивілізаційним спільнотам. Зворотним процесом є деконструювання – руйнування того або іншого конструкту, як наслідок – учорашні девіанти можуть надалі не розглядатися як «не такі» люди.

II

Конструкт злочинності. Поширеною залишається точка зору, що злочинність є продуктом кримінальної політики і результатом так званої криміналізації. На перший погляд, криміналізувати можна будь-які акти і прояви. Але цей процес є відлунням більш фундаментальних чинників, які

пов'язані з інтересами суспільства та розвитком певних соціальних інституцій. Проте нерідко бувало й так, що зміна правлячої верхівки докорінно змінювала ставлення до певних речей, і це було формальним приводом для введення покарання чи його скасування.

Конструювання наркотизму. Етапи цього процесу більш-менш відомі, бо боротьба з алкоголізмом й наркотиками почалася доволі пізно, вже в епоху модерну. Провідну роль тут відіграла громадська думка й точка зору експертів. Апофеозом застосування конструкту були періоди «сухого закону».

Конструкт гомосексуалізму. Термін було введено мадярським лікарем К. Бенкертом у 1869 р. Але явище гомосексуалізму існувало, очевидно, завжди. В стародавніх культурах явище не зустрічало активного спротиву. Чіткий конструкт девіантності був побудований християнськими богословами як гріх содомії. Більшовики на початку ставилися ліберально до гомосексуалізму, відмінили переслідування: у КК 1920-х рр. не було відповідальності за одностатеве кохання. В 1934 р. вже вводиться кримінальна відповідальність (від 3 до 8 років позбавлення волі). В 1936 р. народний комісар юстиції Криленко порівняв гомосексуалістів з фашистами. У сучасну епоху відбувається ерозія конструкту девіантності, відбулася декриміналізація гомосексуальних стосунків поміж дорослими особами.

Конструкт проституції. У стародавньому світі проституція розглядалася як професія, вид зайнятості. Держава (в Афінах, Римі) опікувалася не суспільною мораллю, а тим, аби мати певний зиск і підтримувався соціальний порядок (виконувалися правила щодо надання сексуальних послуг). Конструкт виник завдяки зусиллям християнської церкви, але в сучасному світі він поволі послаблюється.

Конструкт порнографії. У більшості країн демонстрація і розповсюдження порно знаходиться під формальною заборобою. Проте ведуться дискусії щодо змісту поняття порнографія.

Конструкт суїциду. Сформувався у феодальну епоху, тут поєдналися інтереси церкви і володарів людських душ. У наш час конструкт змінив свою направленість, бо самогубець трактується не як грішник та злочинець, а як хвора людина, що потребує медичної і психологічної допомоги.

Контрольні запитання:

1. Що розуміється під термінами «об'єктивістський» і «конструктивістський» підходи у соціальних науках?
2. Які тези покладено в основу соціології знання Пітера Бергера і Томаса Лукмана?
3. Проілюструйте виникнення й еволюцію конструктів девіантності на прикладі проституції, суїциду, гомосексуалізму.

Тема 22. Особистість девіанта

1. *Особистість девіанта як аномальна особистість.*
2. *Деформація основних підсистем особистості як шлях до девіантної особистості.*
3. *Кар'єра девіанта.*

I

Особистість девіанта – це певний тип особистості, який сполучає якості, що зумовлюють девіантну поведінку. Особистість ми будемо розглядати як «керівну ланку», і завдання полягає в тому, аби виділити риси чи стани, що є специфічними для девіанта, і які за логікою мають вирішальний вплив на поведінкові реакції. Особистість девіанта можна розглядати як континуум різних станів, де екстремумами будуть: а) особистість без помітних ухилів та деформацій, що є типовим для початкових стадій або випадків, коли людина скоює одиничну девіантну дію; 2) власне девіантна особистість, що позначена аномальними станами, має помітні відхилення у структурі та функціях особистості. Можна виділити кілька різновидів девіантної особистості: 1) кримінальна особистість; 2)

особистість особи з хімічним типом залежності; 3) особистість проститутки; 4) особистість бродяги; 5) особистість терориста; 6) особистість серійного вбивці тощо. До ознак девіантної особистості можна віднести: 1) систематичні девіантні акти; 2) специфічна его-підсистема (я-концепція будується на легітимації відхилень, особа ідентифікує себе з відповідною групою); 3) стійкі ознаки деформацій у основних підсистемах; 4) певні зовнішні та соматичні стигми; 5) власна історія боротьби з «соціальним контролем». Особистість девіанта є предметом вивчення і з наукової точки зору, і в контексті практичних завдань. Ідентифікація – практичне завдання, яке полягає у віднесенні людини до певної класифікаційної групи. Як правило, це є першим етапом вивчення і роботи з девіантом. Управління – корекція поведінки девіанта шляхом роботи з особистістю та застосування різних інструментів, що можуть впливати на свідомість і дії людини.

II

Певні відхилення можна знайти практично в усіх основних підсистемах особистості. Так, розумова відсталість може суттєво позначатися на характері поведінки. Але неправильно автоматично зараховувати осіб зі зниженим інтелектом до девіантів, бо за визначенням девіант – це той, хто свідомо й упереджено порушує соціальні норми. Визначення не охоплює тих, хто через брак інтелекту не може чітко розрізняти вимоги норми й прогнозувати небезпеку відхилень. Хвороба не є девіацією у вузькому значенні терміна, хоча саме люди з ураженою психікою зовні сприймаються як небезпечні девіанти. У девіантів існує ціннісний дисбаланс; як правило, вони фокусуються на егоїстичних цінностях, їм не притаманні цінності альтруїзму, загальнолюдські та національні цінності. Ці люди мають проблеми з самоконтролем, у них є пониженими вольові якості, Супер-Его не виконує у повному обсязі менеджерську функцію. Доволі часто зустрічається порушення соціабельності, тобто знижуються навички комунікативного типу. Сприяти девіантним проявам також можуть загострені риси характеру – акцентуації за різними типами.

III

Під кар'єрою девіанта ми будемо розуміти певні закономірності життєвого шляху осіб, у яких розвинулися ті або інші відхилення. Кар'єра девіанта має кілька типових етапів: 1) перебування у середовищі, яке сприяє розвитку девіантних нахилів; 2) початок «кар'єри» – перші дії, що можуть класифікуватися як девіантні; 3) цикли девіантної поведінки (характерним є для кримінальної кар'єри); 4) спроби виходу з кола девіантності; 5) закінчення «кар'єри». Кар'єра девіанта може бути перервана за кількох умов: 1) активна позиція соціального оточення, сім'ї, близьких, що ставлять за мету допомогти суб'єкту полишити шкідливі звички; 2) воля і рішучість самого суб'єкта, який демонструє відповідний внутрішній настрій; 3) кваліфікована допомога спеціалістів. Натомість кар'єра розтягується, а стан девіантності посилюється, якщо суб'єкт свідомо чи за інерцією та через відсутність вольових якостей підтримує зв'язки з подібними суб'єктами, приймає субкультурні норми, є членом неформальних кіл, які сповідують девіантний спосіб життя.

Контрольні запитання:

1. Назвіть визначальні риси особистості девіантна.
2. Які підсистеми особистості можуть мати ознаки деформації у девіантів різного спрямування?
3. З яких етапів складається типова «кар'єра девіантна»?

Тема23. Емпіричне вивчення девіантної поведінки

1. *Теоретичні й методологічні основи вивчення девіантної поведінки.*
2. *Методи дослідження девіантної поведінки.*

I

Дослідження девіантної поведінки, як і будь-яке інше, є науковим вивченням дійсності заради встановлення істини у формі певної суми емпіричних даних або виявлення тих чи інших закономірностей та законів.

Об'єктом тут виступають певні категорії або групи людей, що демонструють девіантну поведінку. При постановці завдань вчені керуються правилом актуальності й новизни. Дослідження має бути скероване на реальну соціальну проблему й не повторювати дослідження вже проведені раніше. Отримані дані мають якимось чином вплинути на реальність, наприклад, бути використані правоохоронними органами, урядами, соціальними установами, педагогами тощо. Дослідницька ситуація включає три основні елементи: 1) суб'єкт дослідницької діяльності (вчений або колектив дослідників); 2) об'єкт дослідження (це те, на що направлена дослідницька діяльність); 3) метод дослідження. Дослідники-девіантологи мають справу з латентними соціальними процесами, бо, як правило, різні соціальні відхилення, факти девіантності приховуються, маскуються, девіанти вдаються до так званої соціальної мімікрії. Це ускладнює дослідницький процес, виникає завдання створити більш «чутливі» й «тонкі» дослідницькі прийоми, аби не пройти повз істини.

II

Методи, якими користуються вчені, мають «триповерхову» структуру. Базовий «поверх» – це так звані загальнонаукові методи (вони використовуються різними науковими дисциплінами, у тому числі і природничими, і технічними, і соціальними). Другий рівень – специфічні для соціології девіантної поведінки методи, нарешті, останній «поверх» складають оригінальні методичні прийоми, власні «ноу-хау» дослідників, які вони розробили для конкретного дослідження, ось чому їх можна називати «спеціальними» методами. Соціологічні методи поділяються за своїм характером на два основні класи: кількісні і якісні методи.

Кількісні методи передбачають так звану квантифікацію, тобто поділ емпіричного масиву на одиниці спостереження, яким можна присвоїти числові значення. Це дозволяє у подальшому застосовувати математичні методи для аналізу та інтерпретації результатів, використовувати з цією метою сучасну комп'ютерну техніку. Математичні розрахунки й числові

показники роблять ці дослідження переконливими і об'єктивними, оскільки люди інтуїтивно звикли довіряти математичним викладкам. Це викликає ілюзію повної об'єктивності, тобто ізоляції даних від помилок, емоцій і упередженості, властивих людям, у тому числі і вченим. В XIX ст. вчені передусім користувалися даними кримінальної статистики й так званої моральної статистики (включала показники алкоголізму, «незаконних народжень», самогубств тощо). Але статистики і девіантологи, які займаються статистичними даними, добре знають, що кримінальна статистика жодної з країн світу не є досконалою, не відображає усі злочини і кількість злочинців, несе на собі відбиток суб'єктивізму тих, хто розробляє методологію та методику статистичного спостереження і веде статистику на практиці. Для отримання числових даних сучасні дослідники проводять масові репрезентативні опитування на основі стандартизованих опитувальників (анкет). Такі опитування можуть бути суцільними (наприклад, кримінолог проводить опитування всіх злочинців, які на разі відбувають покарання у певній установі) або вибіркові. Останні є більш поширеними, їх ідея полягає в тому, аби на відносно невеликій вибірковій сукупності (це можуть бути люди або документи чи події) отримати репрезентативні дані, які представляють так звану генеральну сукупність. (Можна порівняти з медичним аналізом крові, коли для встановлення хімічного складу достатньо взяти краплину і не викачувати у хворого всю рідину з судів). Наприклад, ми плануємо дослідити думку громадян щодо криміногенної ситуації у великому місті або так званому мегаполісі. Опитати мільйон або більше городян є нереальним завданням, і тут на допомогу приходить вибірковий метод. Є правила, за якими соціолог може сконструювати вибірку, а потім дотримуватися обраної методики відбору городян (респондентів) у процесі так званого «польового» дослідження (процес проведення анкетування, інтерв'ю з респондентами). Застосування вибіркового методу дозволяє, наприклад, опитати всього 1000 респондентів

(замість 1000000) і отримати доволі точні результати з теоретичною похибкою в межах + 4 % від числових даних.

Класичним прикладом застосування якісної стратегії може слугувати наукова розвідка кар'єри професійного злочинця видатним американським кримінологом Едвіном Сазерлендом. Йому поталанило знайти п'ятдесятирічного професійного крадія, який мав двадцять років кримінального стажу і тричі засуджувався до позбавлення волі, і ця людина погодилася добровільно і щиро відповідати на питання кримінолога. Останнє є обов'язковою умовою методу, інакше якісний підхід не спрацює. Фактично американський вчений реалізував стратегії монографічного дослідження, коли предмет вивчається на прикладі однієї соціальної одиниці.

Існують три основні соціологічні методи збору первинної соціальної інформації: 1) опитування; 2) спостереження; 3) опрацювання документів. При проведенні девіантологічних досліджень добре зарекомендували також такі специфічні методики, як: 1) картографування (на мапу місцевості, наприклад, карту великого міста наносяться позначення щодо частоти девіантних проявів в певних локаціях; 2) метод контрольної групи (на початку дослідження формуються дві групи респондентів – особи з вираженою девіантною поведінкою і група «нормальних» осіб, як «контрольна група»), що може розкрити відмінності девіантів, їх способу життя від характеристик пересічних мешканців; 3) лонгетюдний метод, що передбачає вивчення певної групи відібраних для експерименту осіб на протязі багатьох років.

Контрольні запитання:

1. Що означають поняття «кількісні» і «якісні» методи в соціології?
2. Які переваги і недоліки пов'язані із застосуванням кількісних і якісних соціологічних методів на практиці?
3. Для чого соціологи організують моніторингові і лонгетюдні спостереження стосовно явищ девіантої поведінки?

4. З якою метою для вивчення девіантності використовується метод контрольної групи?

Тема 24. Епідеміологія девіантності

1. *Поняття соціальної епідемії. Девіантологічні епідемії.*
2. *Теорія сигмаподібного епідемічного процесу.*
3. *Спостереження українських дослідників за епідемією вживання наркотиків.*

I

Соціальна епідемія – це процес поширення певної моди, форми соціальної поведінки, масового захоплення тощо. Теорія соціальних епідемій має свій початок у класичних соціологічних і кримінологічних теоріях. Родоначальником можна вважати видатного французького соціолога і кримінолога Габріеля Тарда. Він запропонував пояснення соціального життя на основі теорії наслідування. Суть його концепції полягає в тому, що соціальні зміни завжди є наслідком винаходу і передачі новації від одних людей до інших. Свою концепцію Тард виклав у відомій праці «Соціальна логіка». Несуттєво який саме відбувся винахід – чи на краще чи на зле – механізм спрацьовує той самий. У суспільстві виникає щось на кшталт хвиль: більшість населення є реципієнтами, що не мають потенціалу винахідників, але залюбки копіюють різні речі. На сьогодні спостерігаються епідемічні процеси поширення девіантних форм поведінки. Найбільш показовим є процес поширення моди на вживання нелегальних наркотиків у молодіжному середовищі. В суспільствах відбуваються два епідемічні процеси: поширення епізодичного вживання наркотиків як масове соціальне зараження й епідемія медичного характеру, коли утворилася велика група регулярних споживачів наркотиків (наркомани), що страждають на небезпечне захворювання – наркоманію. Перша епідемія є джерелом підсилення епідемії другого роду.

II

Малкольма Гладуелл, Ніколаса Крістакіс, Джеймс Фаулер створили теорію сигмаподібного поширення епідемічного процесу, використовуючи ідею мережевої структури суспільства. Їх загальні тези такі. Інтенсивна, класична епідемія графічно має сигмаподібний вигляд. Дифузія інновації має нелінійну структуру. На початку процесу – латентна фаза, нестійка рівновага, коли кількість інноваційних трансляцій врівноважується затуханнями, природними й штучними втратами. Але на якомусь етапі відбувається вибухоподібна ланцюгова реакція, настає динамічна фаза, коли епідемією може бути охоплена більшість вузлів мережі. На якомусь етапі відбувається насичення, епідемія гальмується, згодом починається зворотний процес, симетричний попереднім фазам. М. Гладуелл дослідив так званий «переломний момент», коли відбувається «запуск» масових епідемій. Його висновки зводяться до того, що епідемії можуть запускати малі соціальні групи неординарних осіб, які відрізняються від загалу комунікаційними здібностями, енергією, впливовістю. До них належать так звані «інтегратори», «знавці», «продавці». Перші – мають велику кількість знайомих або вплив на соціальні прошарки, другі – є експертами, що накопичують інформацію та із задоволенням можуть ділитися своїми знаннями; треті – наділені від природи потужними здібностями переконувати інших. Для динамічної фази потрібні ще дві умови: а) елементи, які передаються від особи до особи, мають не щезати, а залишатися, тобто «прилипати» до людей; б) цьому процесу мають сприяти якісь зовнішні обставини.

III

В Україні соціолого-епідеміологічні дослідження різних типів залежностей в режимі моніторингу проводяться з середини 90-х років у рамках міжнародного проекту ESPAD та регіонального ініціативного проекту «Молодь і наркотики» (Харків). З 1995 р. Україна бере участь у загальноєвропейському дослідницькому проекті «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин –

ЕСПАД (ESPAD)». Заміри (хвилі) проводяться кожні чотири роки, всього було 6 хвиль – у 1995, 1999, 2003, 2007, 2011 і 2015 роках. Проект охоплює понад 30 країн Європи. Науковий керівник проекту в Україні – О. М. Балакірєва. Основна мета ESPAD – збір порівнянних даних та спостереження за тенденціями вживання психоактивних речовин учнівською молоддю (школярі і студенти) у віці 15–17 років у більшості європейських країн. Основна тенденція, зафіксована в результатах ESPAD, – стабілізація і незначне зниження показників вживання алкоголю, тютюну та наркотиків у середовищі української молоді, починаючи з четвертої хвилі. Пік споживання наркотиків припав на 1999–2003 рр., а споживання алкоголю – на 2003–2007 рр. Найбільш тривале і регулярне дослідження адиктивної поведінки молоді – моніторинг поширення наркотиків та психоактивних речовин у молодіжному середовищі м. Харкова «Молодь і наркотики». Дослідження проводиться соціологами Харківського національного університету внутрішніх справ понад 20 років. Соціологічні виміри за власною методикою здійснювалися у 1995, 1997, 1999, 2001, 2004, 2005, 2008, 2011, 2014 і 2016 рр.

Контрольні запитання:

1. Що означає поняття «соціальна епідемія»?
2. Що означає термін «переломний момент» в теорії соціальної епідемії?
3. Доведіть, що поширення нелегальних наркотиків в Україні відповідає графіку сигма-подібної залежності.

МОДУЛЬ 3

СОЦІАЛЬНО-НЕБЕЗПЕЧНІ ВИДИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Тема 25. Хімічний тип залежності. Алкоголізм та його соціальні наслідки

1. *Поняття й види хімічної залежності.*
2. *Розвиток алкогольної залежності й деформація особистості.*

3. Суспільство і алкоголь: конструювання й деконструювання девіантності.

1

Залежність (адикція, від англ. addiction) – зміна соціальної поведінки внаслідок деформації потреб особистості, коли одна група потреб стає неспіврозмірно домінуючою, а у людини виникає хворобливий потяг до об'єктів та речей зовнішнього світу та власних психофізіологічних станів. Залежну людину будемо називати адиктом. Залежність є ворогом свободи, оскільки людина стає заручником або рабом патологічного потягу. Розрізняють два основних типи адикції – хімічного й нехімічного генезису. Перший тип виникає внаслідок дії на організм людини певних хімічних речовин, які або існують у природі, або виготовляються штучним способом. До хімічного типу належать такі відомі види як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія. Їх об'єднує той факт, що людина за власним вибором вживає психоактивні речовини, які відповідним чином впливають на свідомість та поведінку. При неодноразовому вживанні психоактивних речовин у суб'єкта виникає адиктивна поведінка. Вона має руйнівні наслідки для організму людини, деформує особистість. Адиктивна поведінка означає той факт, що людина концентрує свою увагу на пошуку та вживанні певної речовини, а задовольнивши хворобливий потяг починає поводити себе у розріз з соціальними нормами. І це є підставою віднести таких людей до девіантів. Залежність є хворобливим психофізіологічним станом, бо вона руйнує волю індивіда, веде до постановки медичного діагнозу й потребує складного лікування. Розрізняють два основні типи залежності – фізичну й психологічну. Перша включає складний механізм перебудови внутрішніх біологічних, хімічних процесів у людини на біохімічному й клітковинному рівнях, друга – пов'язана переважно з психологічними процесами, отриманням задоволення, відволіканням, бажанням відчути гострі або азартні стани психіки тощо. На практиці дуже часто перший і другий типи розвиваються паралельно.

II

Алкогольну залежність викликає хімічна сполука, яка присутня в усіх без винятку алкогольних напоях – етанол, етиловий спирт, що має сталу хімічну формулу – C_2H_5OH . Етанол є продуктом бродіння органічних речовин. Людство познайомилося з особливостями дії алкоголю дуже давно, ставлення до нього й алкогольного сп'яніння, яке викликає етанол, суттєво змінювалося в різні епохи. У XIX ст. лікарі відносили алкоголь до групи отрут, дія якої залежить від об'єму вживання. Невелика доза викликає стан слабого сп'яніння й веселості. Середня доза – посилює ступінь сп'яніння і може негативно впливати на самоконтроль. Великі дози – викликають девіантну поведінку, втрату самоконтролю (втрата критичності до себе), ознаки хімічного отруєння. Дуже великі дози – втрату свідомості й ймовірну смерть внаслідок зупинки серця. В стані сп'яніння особа стає небезпечною для оточення й самої себе. Залежність розвивається поступово і динаміка залежить від частоти та об'ємів вживаного алкоголю, віку, особливостей організму. Розрізняють стадії п'янства й алкоголізму. Перше – означає, що особа вживає алкогольні напої за межами культурної норми, при першій нагоді, у великих дозах тощо. Друге – кваліфікується як медичне захворювання, що належить до складних патологічних станів та потребує тривалого лікування. Ознаками алкоголізму є поява синдрому відміни (хворобливі відчуття у разі, якщо немає можливості вжити чергову дозу), втрата самоконтролю, коли людина самотійно не може позбутися патологічного потягу до спиртного, так званий похмільний синдром, значне збільшення об'ємів вживаного алкоголю. Лікарі розрізняють три стадії алкоголізму, на останній стадії відбуваються органічні зміни, руйнується ЦНС, відбувається глибока деформація особистості, розвиваються супутні захворювання й ймовірна передчасна смерть. Алкоголізм, у першу чергу, змінює систему потреб та інтересів людини, діє на когнітивну підсистему, згодом особистість втрачає професійні знання й навички, втрачає інтерес до соціального життя за межами алкогольної інтоксикації. Алкоголіки

випадають з нормального соціального життя, вони часто-густо утворюють свої невеликі співтовариства, до яких входять особи зі спільними нахилами.

III

Цивілізації, культури, країни за критерієм ставлення до вживання алкоголю можна поділити на кілька груп: 1) нульова толерантність, тобто нетерпимість до вживання алкоголю, повна заборона на виготовлення, продаж, вживання; 2) країни з обмеженнями на обіг алкогольної продукції та вживання певними віковими групами; 3) відкриті алкогольні культури. У XIX і XX ст. були здійсненні численні дослідження щодо наслідків вживання алкоголю. За даними ВОЗ у результаті вживання алкоголю щорічно вмирають 3,3 млн осіб, що становить 6 % усіх смертей. Доведений зв'язок з 200-ми хворобами та видами травм. Оскільки алкоголь знижує рівень самоконтроля, людина у стані сп'яніння може більш легко порушувати будь-які соціальні норми. За статистикою велика частина загальнокримінальних злочинів, пов'язаних з сімейним та вуличним насильством, скоюється особами у стані алкогольної інтоксикації. Це також належить до аварій на дорогах, травмування на робочих місцях тощо. Дослідження, спостереження, голос громадськості й інтелектуалів мав вагу у процесі конструювання девіантності. Навіть робилися спроби вводити повну заборону на виробництво й продаж алкоголю. Найбільш відомий факт – «період «сухого закону» в США (1920–1933). Але алкогольна продукція є потужним і високоліквідним бізнесом та виробництвом. За цим стоять інтереси великих компаній та впливових бізнесменів. Також, як з'ясував досвід «сухого закону», значні соціальні прошарки не схильні назавжди відмовлятися від алкоголю.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає зміст явища адикції?
2. Визначте основні типи й види адиктивної поведінки.
3. Визначте основні етапи розвитку алкогольної залежності.
4. Назвіть негативні наслідки алкоголізації населення.

5. Чому алкоголізм можна розглядати як аутоагресивну поведінку?
6. Які підсистеми особистості зазнають суттєвої деформації у алкогольній залежності індивідів?

Тема 26. Наркоманія та розповсюдження вживання наркотичних речовин

1. *Наркотична залежність як джерело девіантної поведінки.*
2. *Соціальні епідемії й епідемія наркотизму.*
3. *Конструкт наркомана як девіанта: дискусії вчених і громадськості.*

I

Наркоманія – це хвороблива залежність від вживання хімічних речовин, які класифікуються як наркотики. Наркотики мають властивість впливати на ЦНС, змінювати свідомість, викликати залежність. Існують різні види наркотичних речовин, кожен з яких має певну відмінну дію на організм людини. Вона може відрізнятися за характером психофізіологічного ефекту й швидкості виникнення залежності. Основні первинні види впливу на організм – сп'яніння, ейфорія, стимулювання, галюцинація. Наркотики можуть викликати тимчасове піднесення, відчуття радості, зникнення болю або депресії, почуття розкутості та легкості. Натомість вторинним ефектом є психологічне пригнічення, фізичні страждання, ефект абстиненції. При систематичному вживанні – виснаження організму, психологічні розлади. Збільшення дози наркотика може призвести до швидкої смерті. Наркоманія вважається важким захворюванням, бо людині складно перебороти патологічний потяг до наркотика. У вузькому сенсі наркотик має відповідати трьом критеріям: медичному (викликає хворобу під назвою «наркоманія»), юридичному (заборонена речовина, що міститься у спеціальних таблицях), соціальному (вживання веде до негативних соціальних наслідків, засуджується переважною масою населення). В Україні найбільш поширеними є: 1) препарати канабіса, тобто коноплі (рослина, яка традиційно вирощувалася в Україні); 2) опіати – похідні від соку опійного

маку, до яких належать і певні медичні препарати, і гашиш, і героїн, що виробляється у підпільних лабораторіях для цілей незаконного обігу, і кустарно виготовлена «ширка»; 3) кустарно виготовлені препарати на основі медичних прекурсорів (наприклад, беруться за основу препарати від кашлю або снотворні пігулки) та інших хімічних речовин, наприклад, так званий «ефедрон»; 4) кокаїн – штучно виготовлений препарат з листя коки, яка вирощується у Південній Америці, вважається коштовним препаратом, в Україні має обмежене поширення; 5) метамфетамін, стимулятори типу «екстазі», які виготовлюються у підпільних лабораторіях, так звані «солі» й інші штучно виготовлені хімічні препарати; 6) галюциногени типу ЛСД або так звані «гриби».

II

Поширення нелегальних наркотиків й відповідної форми адиктивної поведінки можна розглядати як різновид соціальної епідемії. Соціальна епідемія – це поширення у суспільстві певних ідей або форм поведінки, яке може набувати вибухоподібної форми. Зразки поведінки передаються наче «віруси». М. Гладуелл розробив теорію соціальних епідемій, він виділяє три ключові компоненти запуску соціальної епідемії: 1) зовнішні сприятливі умови, тобто стан середовища, який стимулює епідемічний процес; 2) активний вплив трьох типів суб'єктів – «знавців», «комунікаторів», «продавців»; 3) чіпкість контенту, тобто властивість «вірусу» приклеюватися до людей. Епідемії мають сигмаподібну форму, де фазами є: 1) переломний момент, коли відбувається поєднання різних факторів, що запускають епідемію, 2) активна або динамічна фаза – швидке поширення через соціальні мережі, 3) вироблення імунітету та гальмування епідемії, 4) зворотна фаза – падіння статистичних показників. Історія XIX–XXI ст. має кілька прикладів епідемій наркоманій. В кінці XIX ст. – швидке поширення наркомістких медичних препаратів, які були у вільному обігу в аптечних мережах того часу. Нова хвиля епідемії пов'язана з Першою світовою війною та широким застосуванням знеболюючих препаратів, зокрема, на основі опіатів, то були

епідемії морфінізму та кокаїнізму. Велика хвиля поширення наркотиків була зумовлена змінами після Другої світової війни: молодіжна мода, рух хіпі, демонстративна наркотична поведінка лідерів рок-музики. Це призвело до потужного сплеску споживання наркотиків у 1960–1970 рр. Велику роль відіграла і міжнародна злочинність, мафіозні угруповання в різних країнах світу, що переключилися на наркотрафік. Переломний момент в інший бік настав у 1990–і рр., коли споживання наркотиків виходить з моди, а молодіжні «ідоли» демонструють антинаркотичну поведінку.

III

Конструювання девіації та девіантів у царині споживання наркотиків відбулося поступово. У XIX ст. фактично не було заборон на експерименти з наркотиками; відомо, що цим займалися навіть такі знаменитості, як О. Бальзак, Л. Керол і З. Фрейд. Але згодом під тиском вчених, лікарів, громадських діячів у багатьох країнах світу вводяться заборони на вживання наркотиків. В Україні вживання наркотику є адміністративним деліктом, а от виготовлення, транспортування, збереження та збут з корисними цілями – кримінальні злочини. Держава веде певну статистику хворих на наркоманію за даними медичних закладів та органів поліції. Важливо підкреслити: «медична епідемія» є вторинною по відношенню до соціальної епідемії вживання наркотиків з ціллю «розвідки», як данина моді, що спостерігається доволі масово у молодіжному середовищі. Частина «експериментаторів» з часом (іноді це незначні проміжки часу) перетворюються на наркоманів і клієнтів наркологічних клінік. Особливо швидко це відбувається в разі вживання так званих «важких» наркотиків, які вводяться, передусім, ін'єкційним шляхом. У світі також ведеться дискусія щодо доцільності декриміналізації поширення й вживання так званих «легких» наркотиків (марихуана). Але на відміну від алкоголю – наркотики, їх вживання не мають культурної норми, і відповідно наркотичні речовини не можна відкрито придбати та публічно вживати.

Контрольні запитання

1. Визначте поняття «наркотик» у широкому й вузькому сенсах.
2. Яким чином можна пояснити поширення нелегальних наркотиків за допомоги теорії соціальних епідемій.
3. Назвіть негативні наслідки епідемії наркоманії.

Тема 27. Нехімічний тип адиктивної поведінки

1. *Мультимедійна залежність: джерела, ознаки, наслідки.*
2. *Ігрова залежність як вид девіантності.*
3. *Харчова залежність й деформація габітусу.*

I

Наукові і технічні революції в XX та XXI ст. породили небачені раніше комунікативні можливості. Виник цілий клас трансляторів інформації або так званих гаджетів, що є доступними широким верствам населення. Це мало свої небезпеки та ризики, негативні наслідки, до яких варто віднести мультимедійну залежність.

Таблиця 4 – Поява медіа-пристроїв

Науково-технічна революція (початок у 1940–1950 рр.)	Кольорове телебачення + трансляція з місця подій (CNN)
Комп'ютерна революція (початок у 1960–1970 рр.)	Персональні комп'ютери + ігрові приставки
Інтернет-революція (винахід 1969 р.)	Світова павутина, необмежені можливості для спілкування та отримання різноманітної інформації
Числова революція (початок XXI ст.)	Мобільний зв'язок + кишеньковий комп'ютер, смартфон + мобільний Інтернет + розумні числові пристрої

Мультимедійна залежність – це надмірне і немотивоване навчанням або бізнесом використання різних гаджетів. У 1990-і рр. виникло поняття інтернет-адикції. Цей тип залежності має переважно психологічний характер і означає, що людина не може відірватися від персонального комп'ютера (смартфона), використовує увесь вільний час для цієї цілі. Якщо за тиждень суб'єкт проводить 40 і більше годин за комп'ютером (за власним бажанням), то мова іде про очевидну залежність. Вона має три стадії: 1) легка залежність – з'являється на етапі знайомства з великим можливостями, які відчиняє володіння комп'ютером, що викликає позитивні емоції та бажання освоїти новий для себе віртуальний простір; 2) середня ступінь – різке збільшення часу використання гаджету, виникнення синдрому «важко вийти», а якщо неможливо «юзати пристрій», то суб'єкт відчуває невдоволення та легку фрустрацію; 3) важка залежність – виникають помітні соматичні та психологічні зміни, радикально змінюється спосіб життя, розвиваються різноманітні психологічні відхилення тощо. Людина потребує екстреної психологічної допомоги. На стадії помітної залежності суб'єкта очікують такі негативні зміни: 1) проблеми з концентрацією, агресивна потреба говорити про своє захоплення; 2) поганий сон, падіння зору, атрофія м'язів, гіподинамія, загострення хронічних хвороб; 3) «випадіння» з реальності, складності зі спілкуванням у звичайному житті, пониження професійних показників, втрата інтересу до навчання, спорту тощо; 4) депресивний стан. Проблема мультимедійної залежності зачіпає, передусім, дітей та молодше покоління. Виник навіть термін – «діти процесора», це ті особи, хто буквально від народження знайомиться з різними гаджетами. Небезпеку становить безконтрольне використання Інтернету, де дитина може натрапити на небезпечні сайти, які пропагують насильство, суїцид, наркотики або на дітей чатують так звані кібер-насильники, що втягують у порнографію та розпусту. Мультимедійна залежність супроводжує і доросле життя. Частина службовців в організаціях неналежним чином виконує свою роботу через те, що постійно відволікається на контакти в Інтернеті.

II

Ігрова залежність є наслідком певної пристрасті – отримувати гострі відчуття у процесі гри. Гра – це протиборство з суперником за певними правилами, що потребує інтелекту, готовності ризикувати, присутності досвіду та особливих вмінь, які формуються роками. Функції гри: психологічна, релаксація, статусна, субкультурна, грошова. Історично грали у кості, карти, на рулетці, робили ставки на кінних перегонах. У сучасну епоху виникла ціла ігрова індустрія, де обертаються великі гроші. Використовуються і традиційні схеми гри, і новітні електронні пристрої, так звані «одноруку бандити», мережеві ігри. Ігрова залежність несе численні ризики: 1) фінансові втрати, прогнозовані програші іноді великих сум грошей; 2) занурення у відповідну субкультуру; 3) втрата соціальних зв'язків; 4) ризик суїциду; 5) небезпека вербування; 6) скоєння фінансових злочинів через потребу нових сум грошей.

III

Харчова залежність – це психофізіологічний стан, коли їжа перетворюється на самоцінність, певний «наркотик» або викликає панічні настрої та веде до психологічного розладу. Більшою мірою цією залежністю страждають жінки (до 80 % усіх випадків). «Зайва їжа» – ефект, що обумовлений як еволюцією людини, так і внутрішніми механізмами, коли зайві кілокалорії зберігаються у вигляді жирових нашарувань. Суспільство масового споживання, можливість регулярно їсти, у тому числі і не корисні продукти, так званий фаст-фуд, на тлі зменшення фізичної активності, гіподинамії посилює небезпеку виникнення харчової залежності й ожиріння. Залежність й ожиріння мають низку неприємних для людини наслідків: 1) шкода для здоров'я; 2) психологічні переживання; 3) проблеми з пошуком роботи і виконанням трудових функцій. Зазвичай харчова залежність веде або до ожиріння, або до зворотної реакції. Медицина розрізняє три стадії, де найбільш важка – третя стадія. Булімія – це хворобливий стан психіки, коли виникає різке збільшення апетиту, можливо, у нічний період часу. Як

наслідок, з'являються зворотні реакції на їжу, бажання позбутися того, що з'їла людина. Анорексія – відмова від їжі, психічний розлад, що веде до тяжких наслідків і може закінчитися смертним випадком. Зокрема, анорексія виникає у тих жінок, які прагнуть мати досконалу модельну зовнішність і панічно бояться зайвої ваги.

Контрольні запитання:

1. Яким чином технічний прогрес вплинув на розвиток у молоді нехімічного типу залежності?
2. В чому полягає небезпека ігроманії?
3. Яким чином можна запобігти розвитку інтернет-залежності у дітей?

Тема 28. Суїцид як форма девіантної поведінки

1. *Суїцид як соціальне явище.*
2. *Суїцидальна поведінка: види й структура.*
3. *Мотиви і фактори суїцидальної поведінки.*

I

Суїцид (лат. *sui* – себе, *caedo* – знищувати) є актом самовбивства, коли людина діє свідомо, цілеспрямовано, маючи власне бажання покінчити з життям. Є одночасно формою соціальної поведінки, бо явище має стабільний прояв, що відображає статистика. В Україні за рік добровільно покидають життя від 7 до 8 тис. осіб. У 1996–2000 рр. коефіцієнт суїциди становив близько 30 (30 випадків самогубства щорічно на 100000 населення). Надалі відбулося зниження показника до 20. Вважається, що найбільш ризики існують у групі чоловіків у віці від 20 до 30 років, також люди похилого віку втричі частіше роблять самогубства, ніж молодь. У світі за рік відбувається близько 1 млн. актів самогубства, але в 10–20 разів більше – спроб самогубства, які не завершуються смертю. Суїцид як соціальне явище вперше серед соціологів дослідив Е. Дюркгайм. Він розглядав суїцид як нормальний соціальний факт, що визначається станом інших соціальних

фактів, зокрема, щільністю соціальних зв'язків. Французький соціолог виділив три основні типи суїциду залежно від переважання того, чи іншого фактору – егоїстичний тип (розрідження соціальних зв'язків, стан самотності), альтруїстичний тип (щільний зв'язок з колективами), аномічний тип (під впливом суспільної аномії). У більшості культур світу існує імперативна соціальна норма – життя людини оберігається, захищається, за нього борються до останньої можливості. Це фактично відповідає базовому біологічному інстинкту – самозбереження індивіда, боротьба за існування. Отже, самовбивство розглядається як небезпечне відхилення від норми, а відповідні дії або поведінка суїциденту – як девіантна поведінка. Ступінь засудження суїциду суттєво різниться в різних культурах і у історичні епохи. Жорстке засудження самовбивства є характерним для християнства, особливо для католицизму. Найнижчий показник суїциду – саме в країнах Латинської Америки, де високий рівень релігійності й значний вплив католицизму. Є країни (наприклад, арабського світу), де самогубство приховується, в цьому зацікавлені родичі загиблого, і це також позначається на статистиці. Відомо також, що у багатьох стародавніх культурах самогубство не знаходило абсолютного відторгнення, і вважалося, що за певних обставин – справа честі покінчити життя самогубством. Такий був, наприклад, кодекс самураїв в Японії. Отже, на прикладі ставлення до самогубств ми бачимо прояв релятивізму девіантності.

II

Суїцидальна поведінка охоплює не тільки сам акт суїциду, але й довгі періоди, коли зароджується подібна ідея та людина робить певні приготування. У цілому всі акти подібної поведінки можна поділити на: 1) демонстративно-шантажні; 2) парасуїцид (само ушкодження без летального наслідку); 3) істинні випадки. Останні також варто поділити на дві категорії: а) абортівні спроби; б) завершений суїцид. Діахронічна структура (у часовому просторі) має такий вигляд: 1) передсуїцидальний етап; 2) етап реалізації суїцидальних намірів; 3) постсуїцидальний етап. На першому етапі

відбувається накопичення факторів, що сприяють зародженню суїцидальних намірів. Відбувається психічна дезадаптація та формуються мотиви суїциду. На другому етапі майбутній самогубець складає план суїциду, робить різні приготування і, нарешті, вдається до спроби виконати план. На третьому етапі ті особи, які залишилися живими, проходять лікування, реабілітацію й намагаються почати життя знову або знову готуються до акту суїциду.

II

В. Тихоненко виділив 5 основних мотивів самогубства: 1) «крик» про допомогу, що є характерним для молодих людей з інфантильними рисами особистості, коли суїцидент таким чином заявляє про себе, свої проблеми, душевний стан; 2) суїцидальна реакція за типом протесту – акт у стані афекту, який не планується попередньо; 3) реакція «звільнення» або ескапізму – людина тікає від складнощів, життєвого глухого кута, болі фізичної або душевної; 4) реакція самопокарання – наслідок інтенсивних переживань та самозвинувачень; 5) реакція відмови – внаслідок втрати сенсу існування, наприклад, через загибель близької людини, втрати статусу й професійного краху або через тяжку хворобу. Мотиви щільно пов'язані з факторами, які становлять зовнішні або внутрішні причини, що спричиняють суїцидальні мотиви. Розрізняють три групи факторів: 1) біологічні й генетичні фактори, що пов'язано з поганою спадковістю, ураженнями мозку, деякими внутрішніми хворобами; 2) психологічні та психіатричні фактори – наявність психіатричних захворювань, психопатій, деякі риси особистості (висока імпульсивність, дихотомічне мислення, завищена або занижена самооцінка); 3) соціальні фактори – особливості середовища, стресові події, конфлікти з близькими людьми, сімейні негаразди. Існують методики діагностики суїцидальної поведінки, у тому числі апаратні методики з використанням комп'ютерної техніки, клініко-психологічні інтерв'ю, які дозволяють дати певний обґрунтований прогноз.

Контрольні запитання:

1. Чому Е. Дюркгайм вважав суїцид нормальним соціальним фактом?

2. Назвіть основні етапи суїцидальної поведінки та фактори, що сприяють зародженню суїцидальної тенденції.
3. Які існують мотиви суїциду, згідно класифікації В. Тихоненко?

Тема 29. Сексуальні відхилення

1. *Релятивізм сексуальної норми: девіантність в історичній ретроспективі.*
2. *Медико-психіатричний аспект: патосексологія.*
3. *Сексуальна революція і деконструкція сексуальних девіацій.*
4. *Злочинність на сексуальному ґрунті.*

I

Сексуальність є вираженням базового інстинкту людини, що пов'язаний з виживанням виду та відтворенням населення. У зоосфері сексуальність регулюється природними чинниками. У суспільстві сексуальність регулюється соціальними нормами, які визначають такі складові сексуальних контактів, як ціль, об'єкт, час та місце, спосіб коїтусу. Кожна культура встановлювала власні обмеження у цій сфері та визначала, що є правильним, а що – девіацією (у медичному словнику – парафілія). Отже, можна вести розмову про сексуальну культуру як складову загальної культури. Сексуальні культури різняться між собою, це особливо помітно, якщо застосувати цивілізаційний аналіз, проаналізувати сексуальні обмеження в історичному аспекті. У перших цивілізаціях існувала мінімальна кількість обмежень, ще не зникла остаточно традиція проміскуїтету, у тому числі можна знайти свідчення щодо існування оргій (в певні дні та свята), педофілії, гомосексуалізму, полігамії та поліандрії, проституції. Християнська культура була позначена суворою мораллю та численними заборонами. Сама сексуальність, як і плоть людини, апріорі проголошувалися гріховними, заборонялися будь-які сексуальні контакти поза шлюбом. Естетика сексуальності, яка була присутня в античному світі, зникла: демонструвати, відтворювати оголене тіло людини або натякати на

сексуальність суворо заборонялося. Фактично допускалися лише сексуальні контакти поміж чоловіком і дружиною з метою дітонародження. На сторожі цих заборон стояла церква, священнослужителі, які мали величезний вплив і на світські інституції. У цілому в Європі такий стан існував до XX ст., хоча вимоги до образотворчого мистецтва в епоху модерну були дещо пом'якшені.

II

У структурі медико-біологічних дисциплін існують «сексологія» і «патосексологія». У спеціальній літературі є опис 132-х сексуальних девіацій. Психіатри використовують термін «перверсія» (раніше – «збочення»), яким позначається сексуальна поведінка, яка вважається у цьому суспільстві відхиленням. А це в свою чергу потребує встановлення сексуальної норми, за відношенням до якої можна визначати відхилення. Ніяких природних та абсолютних меж і «твердих» визначень у цій сфері не існує, тут яскраво проявляється релятивізм девіантності. Проте можна спиратися на поточну громадську думку, дані соціологічних обстежень, які розкривають частоту сексуальних практик та ставлення переважної маси населення до тих або інших моделей сексуальної поведінки. Отже, з'являються такі визначення як «атипічні дії» та «культурно-заборонені дії». Сексуальна девіація – це сексуально-еротичні відхилення, що позначені тим, що статеве збудження або оргазм досягаються за допомогою атипічних та культурно-заборонених дій. За ступенем небезпечності сексуальні девіації можна розподілити на чотири групи: 1) безпечні для оточення, головним чином – власні сексуальні фантазії або нав'язливі фобії; 2) потенційно небезпечні, що потребують добровільної згоди партнера; 3) небезпечні, бо однозначно порушують моральні або адміністративні норми; 4) особливо небезпечні – злочинні дії, що визначені такими кримінальним кодексом, містять ознаки насильства, приниження гідності (навіть, якщо партнер не заперечує або дає згоду).

III

Конструкт сексуальної девіації зазнав суттєвої еволюції протягом ХХ ст. Основні фактори: 1) швидкий економічний прогрес, суспільство масового споживання й гедоністичні настрої; 2) нові молодіжні рухи, які пропагували свободу сексу (секс, наркотики, рок-н-рол); 3) філософські теорії (Фройд, Маркузе), які відкривали новий погляд на сексуальність; 4) послаблення впливу церкви. Деконструкція означала, що нормальним стають певні форми поведінки, які раніше вважалися неприпустимими, у тому числі відбулася реабілітація сексуальних меншин, знімалися табу з певних способів сексуальних контактів, сексуальність не приховувалася. Швидко зростала статистика розлучень. Протягом ХХ–ХХІ ст. змінювалися масова свідомість та цінності. Люди більшою мірою почали орієнтуватися на самореалізацію та пошук особистого щастя. Секс стає центральною фігурою, змінюється ставлення до тіла, мода дозволяє розкутий одяг, виникає еротичне мистецтво, поширюється порнографія, дошлюбний секс більше не вважається чимось ганебним тощо. Тема сексу починає широко обговорюватися і спеціалістами, і громадськістю. У підсумку виникло те, що отримало назву «сексуальна революція». Її пік припадає на 1960–1980 рр. Але у 1990-і рр. почала спостерігатися зворотна тенденція, епоха наркотиків поступово змінюється тенденцією до здорового способу життя, відновлюються традиційні сімейні цінності. Проте низка речей мала незворотний характер, в західних суспільствах відбулася легалізація гомосексуалізму і одностатевих шлюбів (у багатьох країнах).

IV

Найбільш небезпечними залишаються форми сексуальної поведінки, які порушують кримінальний закон: зґвалтування, педофілія, примушування до вступу у сексуальні стосунки. У КК України є спеціальний розділ «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи», який містить відповідні криміналізовані діяння. Існує спеціальна міждисциплінарна галузь – кримінальна сексологія – яка вивчає злочини на сексуальному ґрунті. До цього кластеру належить і таке небезпечне явище як

серійні вбивці, які прагнуть задовольнити збочені сексуальні потяги шляхом полювання на людей, нападу, зґвалтування та вбивства. Такі злочини стають найбільш резонансними, вони викликають страх у багатьох мешканців населених пунктів і фактично стають шляхом тероризування громад. У цілому можна окреслити таку типологію злочинів на сексуальному ґрунті: 1) хуліганські дії – сексуальні образи, відкриті домагання, вуаєрізм, експібіціонізм; 2) сексуальне насильство шляхом шантажу, використання службового становища; 3) проституція, організація проституції, торгівля «білим товаром»; 4) зґвалтування; 5) педофілія, розбещення неповнолітніх, комерційна сексуальна експлуатація дітей (КСЕД); 6) вбивства на сексуальному ґрунті, у тому числі полювання серійних вбивць.

Контрольні запитання:

1. На підставі яких фактів можна стверджувати, що норми сексуальної поведінки мають релятивістський характер?
2. На які категорії за ступенем суспільної небезпеки можна поділити сексуальні відхилення?
3. В чому полягав процес реконструкції сексуальних девіацій?
4. Яким чином сексуальні відхилення пов'язані зі злочинністю?

Тема 30. Проституція як форма девіантної поведінки

1. *Проституція як явище та соціальний інститут.*
2. *Соціально-негативні аспекти проституції.*
3. *Проституція у сучасному суспільстві, дискусія щодо легалізації.*

I

Проституція (від лат. pro + statuo, що означає виставлятися на показ) – надання сексуальних послуг за гроші або інші матеріальні блага. У системі товарно-грошових відносин – фактично продаж тіла за певну ціну відповідно до ринкової кон'юнктури. Явище проституції є доволі старим, воно існувало у стародавніх цивілізаціях і не знаходило суттєвого спротиву або

однозначного засудження. Вже в Афінах і Римі проституція перетворюється на соціальний інститут. Відомо, що відповідну реформу проводив в Афінах легендарний цар Солон. Він запровадив певні правила й регулятори – визначив місце, де мали надавати сексуальні послуги (т.зв. диктеріони), тарифи на послуги, податки на користь держави). Проститутки (а цим могли займатися і юнаки) не мали права відмовити тому, хто платить. Вже тоді виникла стратифікація залежно від «якості товару»: порнаї (найнижча група), вільновідпущениці, які займалися секс-послугами; гетери (вищий прошарок, мали бути вродливими, освіченими, володіти музичними інструментами тощо). У Римі існували для цього ремесла так звані лупанарії – фактично борделі (відкрили археологи, коли розкопували Помпеї). Вони відчинялися після 15.00 і працювали до світанку. Жінки мали пройти реєстрацію у чиновника (едила), змінити ім'я, знаходитися у списках повій. Жінки мали своє професійне свято – 23 квітня на честь Венери; якщо народжувалися діти, то їх можна було вбивати. Також на Сході існувала храмова або релігійна проституція, що також дорівнювало певній інституції. Християни змінили ситуацію, відбулося конструювання девіації, хоча саме явище повністю ніколи не зникло. Християне твердо відстоювали моногамію, а блуд вважали важким гріхом. Вони посилялися на цитату апостола Павла: «аби запобігти блуду, кожний май свою дружину, а кожна – мужа». У деяких країнах секс поза шлюбом або так званий блуд розглядався як кримінальний злочин. Проституція в цілому розглядається як ганебна і небезпечна девіація. Проте в епоху капіталізму відбуваються зворотні зміни: з'являються легалізовані форми проституції, відчиняються борделі, які намагається контролювати влада. Усі країни можна поділити на кілька груп залежно від свободи проституції: 1) країни, де проституція повністю заборонена й існують жорсткі покарання; 2) країни, де формально є заборона, але явище доволі поширене через нелегальні практики); 3) країни, де є законодавчо дозволені форми проституції і явище знаходиться під контролем держави; 4)

країни, де це питання спеціально не врегульоване законом і існують традиційні практики.

II

Існує кілька підходів до пояснення феномену проституції: 1) релігійне потрактування як гріх та розпуста, 2) біологічне пояснення на основі теорії Ломброзо як природжена схильність; 3) марксистська теорія, що бачить корінь зла у приватній власності; 4) соціологічний підхід, заснований на функціоналізмі та теорії соціальної адаптації; 5) феміністичне трактування гендерної нерівності й звинувачення в усіх гріхах чоловіків. Але всі підходи об'єднує думка, що проституція є формою девіантної поведінки, яка руйнує як організм самої повії, так і несе суспільну шкоду. Вчені неодноразово досліджували явище проституції та особистість тих, хто займається цим ремеслом. Висновки такі: відбувається деформація особистості, у цьому середовищі поширеними є алкоголь і наркотики, високий процент жінок мають різні «професійні» захворювання, швидко старіють, частина – втрачає репродуктивність, доволі поширеним є насильство стосовно цих жінок. Явище проституції має негативний вплив на суспільну мораль, до проституції втягується молодь. Особливо небезпечним є дитяча проституція. Проституція, як правило, щільно пов'язана з криміналом і криміналітетом.

III

У сучасному суспільстві проституція є сферою великого бізнесу й джерелом корупції. Це робить слабкими шанси на подолання проституції. Основні види наступні: 1) вулична й дорожня проституція; 2) організована у вигляді борделів, що розташовуються у приватних будинках і багатоквартирних домах; 3) проституція у готелях, при саунах, банях, розважальних закладах; 4) проституція «за викликом»; 5) ескорт з умовою надання секс-послуг. Проституція відображає соціально-демографічну структуру суспільства. За віком: широкий діапазон від підлітків до зрілих особнів; за статтю: жіноча і чоловіча. За стратифікацію: елітна, масова. Ведеться дискусія щодо легалізації проституції в Україні. Це може означати

часткову деконструкцію девіантності. Прихильники легалізації вказують на те, що, по-перше, подолати явище неможливо; по-друге, нелегальна проституція є витоком корупції («дах» з боку поліції) і злочинності (зв'язки з мафією, злочинними структурами), вона більш небезпечна, ніж легалізована; по-третє, варто мати доход у держказну; по-четверте, легалізація дає можливість проституткам мати офіційний статус і соціальне забезпечення.

Контрольні запитання:

1. Як історично змінювалося ставлення до проституції?
2. Чому проституція відноситься до кластеру девіантної поведінки?
3. Які існують пояснення феномену проституції?

Тема 31. Злочинці і злочинність

1. *Поняття злочину та юридичні підвалини конструювання девіантності.*
2. *Злочинність як соціальний факт. Кримінальна статистика.*
3. *Кримінальні відносини та соціальні наслідки злочинності.*

I

Злочинці вважаються найбільш небезпечними девіантами. Держава бере на себе функції боротьби зі злочинністю, переслідування злочинців та їх кримінального покарання. Кримінальне право є основою для визначення дії або бездіяльності – злочином; а суб'єкту злочину – злочинцем. Ст. 11 КК України дає таке визначення злочину: *«Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину»*. Отже, для конструювання девіантності потрібні такі елементи: 1) фізична дія (бездіяльність, коли суб'єкт мусив діяти), яка визначена (описана) в тій або іншій статті Кримінального кодексу; 2) суспільна небезпека дії, шкода, яка наноситься людині або юридичній особі (малозначущі події, як правило, не кваліфікуються як злочин); 3) винна особа, тобто фізична особа, якій можна висунути звинувачення. Таким чином, злочин має об'єктивну сторону (склад злочину, зміст події) і

суб'єктивну сторону (фізична особа, що має певні цілі, мотиви скоєння злочину). І перше, і друге має дослідити судова інстанція, аби визначити підозрюваного злочинцем та призначити кримінальне покарання. Покарання має на меті здійснити наступні функції: 1) індивідуальної та загальної превенції (запобігання скоєння аналогічного злочину у майбутньому конкретною особою, а також демонстрація невідворотності покарання і залякування потенційних злочинців); 2) відплати та задоволення почуття справедливості стосовно потерпілої сторони; 3) відшкодування збитків; 4) перевиховання злочинця. В Україні використовуються наступні види покарання: 1) штраф, 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) громадські роботи, 4) виправні роботи, 5) конфіскація майна, 6) арешт, 7) обмеження волі, 8) позбавлення волі на певний термін, 9) довічне позбавлення волі. Є також специфічні покарання для військовослужбовців (службові обмеження, тримання у штрафному батальйоні). Конструювання кримінальної девіантності є рухомим і безперервним процесом за рахунок двох протилежних за змістом процесів. Криміналізація – це перетворення певної дії у кримінально-каране діяння, коли законодавець з певних міркувань розробляє кримінальний закон, що вводить нові обмеження, тобто проводить певну «червону лінію», яка відділяє дозволені і заборонені дії. Відповідні зміни робляться у кримінальному кодексі, з'являється нова стаття або робляться доповнення до вже існуючих. Декриміналізація є умовним «вивільненням» тих або інших видів діяльності з під дії кримінального закону. Те, що раніше вважалося злочином, тепер може бути лише адміністративним правопорушенням, або взагалі не вважається таким. Криміналізація та декриміналізація є наслідком соціальних зрушень, потребою суспільства посилити охорону певних інституцій або навпаки свідченням того, що старі інститути вже втратили свою соціальну функцію. Наприклад, після глибоких перетворень у нашому суспільстві на зламі 1980-1990 рр. «стали зайвими» низка статей КК, які забороняли населенню займатися комерційною діяльністю, була скасована

кримінальна відповідальність за «зайняття спекуляцією» й інші рудименти соціалізму; натомість з'явилося багато нових кримінальних заборон пов'язаних зі злочинами у сфері ринкової економіки або правами людини. Існує кілька моделей типології злочинів. Кримінально-правовий підхід, який міститься в КК України (ст.12), поділяє усі злочини на чотири категорії: 1) злочини невеликої тяжкості (максимальне покарання – до 2 років позбавлення волі), 2) середньої тяжкості (до 5 років), 3) тяжкі (до 10 років), 4) особливо тяжкі (понад 10 років позбавлення волі і довічне покарання). Вичерпний список складів злочинів, їх стислий опис дається у спеціальній частині КК. В кримінології і соціології використовуються й інші типологічні моделі. Наприклад, злочини поділяються на загальнокримінальні, економічні, проти довілля, службові, політичні, тероризм. Загальнокримінальні – становлять більшу половину усієї злочинності, що фіксується статистикою. Вони поділяються на корисливі (крадіжки, шахрайства), корисливо-насильницькі (грабунки, розбійні напади, бандитизм), насильницькі (статеві, побиття, обмеження свободи), хуліганські дії та вандалізм.

II

Злочинність як соціальний факт розглядав Еміль Дюркгайм. Він мав попередника – Адольфа Кетле, що висловлював схожі думки, спираючись на аналіз кримінальної статистики. Вперше звід кримінальної статистики було зроблено міністерством юстиції у Франції за 1926 рік і оприлюднено 1927 р. Це був значний крок вперед у справі вивчення злочинності. Кетле на основі вивчення статистики за кілька років встановив перші закономірності явища. По-перше, він звернув увагу на те, що основні показники фактично повторюються з року у рік. Він зробив висновок, що рівень злочинності взагалі не залежить від випадкових факторів і так званої «злої волі» окремих індивідів, а існує «залізний закон» злочинності: кожне суспільство заслуговує на певну суму злочинів і своїх злочинців. По-друге, існують сталі співвідношення у світі злочинності, наприклад, у гендерному аспекті, поміж віковими групами, поміж видами злочинності тощо. Їх можна встановлювати

шляхом вивчення кримінальної статистики. Дюркгайм застосував факт злочинності для ілюстрації власної теорії соціальних фактів. Він вважав, що злочинність є нормальним соціальним фактом, але в певні періоди факт може перетворюватися на патологічний (різке зростання чи падіння рівня злочинності). І Кетле, і Дюркгайм вважали, що поліцейськими методами, кримінальною репресією не можна подолати злочинність, оскільки злочинність пов'язана з іншими соціальними фактами. Отже, реформування суспільства може розв'язати проблему злочинності. В XIX і XX ст. популярною була факторна теорія злочинності. Фактор – це явище у суспільстві або у природі, що викликає злочинність або змінює її показники. Тоді вважалося, що завдання вчених – знайти основні фактори, а держава має докласти зусиль для реформування, аби ці фактори зникли чи послабили свою дію.

III

Віктимологія – наукова дисципліна, що вивчає поведінку потерпілої сторони, наука про жертви злочинності. Доволі часто забувається той факт, що злочин має свій об'єкт, і завжди є та чи інша потерпіла сторона. З соціологічної точки зору, злочинність ґрунтується на специфічних соціальних відносинах, що виникають у чотирикутнику: 1) злочинець або група злочинців; 2) потерпіла сторона (фізична або юридична особа); 3) свідки та громадськість, що рефлексує факт злочину; 4) правоохоронці. Між цими агентами виникають певні соціальні зв'язки (хочуть вони того, чи ні). Можна виділити основні моделі стосунків поміж злочинцем та потерпілою стороною: 1) відносини «хижак – жертва»; 2) відносини кримінального симбіозу (яскраво проявляється в деяких злочинах «без жертви» – корупція, продаж наркотиків, проституція тощо); 3) кримінально-довірчі відносини, на яких базуються різноманітні шахрайські схеми. Злочинність має різноманітні негативні й небезпечні наслідки, саме тому цей вид девіантної поведінки «обкладається» з боку держави найбільш суворими покараннями. Якби держава цього не робила, то були б поширеними, як це було у стародавні

часи, самосуд, кривава помста, свавільні розправи та особисті з'ясування стосунків. Злочинність підриває основи соціального устрою, посягає на найбільш важливі соціальні інституції – інститут людини, власності, демократії, держави, економіки, територіальної цілісності. Боротьба зі злочинністю є основною функцією будь-якої сучасної держави світу. Проте у колі вчених іде дискусія щодо конструкту відповідної девіантності, бо зайва криміналізація різко збільшує чисельність потенційних злочинців. Радикальний підхід передбачає широку декриміналізацію, тобто звуження кількості статей кримінального кодексу, а основні зусилля – спрямовувати у царину профілактики злочинності та виховання молоді.

Контрольні запитання:

1. З яких елементів складається юридичне визначення злочину?
2. Що вкладається у поняття злочинність?
3. Які процеси мають назви «криміналізація» і «декриміналізація».
4. Які типи відносин можуть виникати поміж злочинцем і потерпілим?

Тема 32. Особливо небезпечні види злочинної діяльності

1. *Злочини проти миру й людяності. Геноцид.*
2. *Тероризм і особистість терористу.*
3. *Корупція й корупціонери.*

I

Склад злочинів проти миру й людяності виник під впливом закінчення Другої світової війни. Вона мала особливо руйнівні наслідки для людства (загинуло більше 50 млн осіб), впродовж війни відбувався геноцид мирного населення. Керівники антигітлерівської коаліції (США, Велика Британія, СРСР) домовилися, що політичне й військове керівництво Німеччини й Японії після перемоги буде передане міжнародному трибуналу. Кримінальний процес над діячами Третього Рейху проходив у німецькому місті Нюрнберг з 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. Ніколи раніше не

відбувалися кримінальні процеси над керівниками держави, військовими за звинуваченням у тому, що вони розв'язали війну, отже, відбувалися різноманітні жахіття, масове вбивство мирного населення тощо. У результаті, 12 звинувачених було засуджено до страти, 3 – отримали довічне ув'язнення, 2 – 20 років тюрми, 1 – 15 років, 1 – 10, а троє – були виправдані. Отже, вперше в історії заявився прецедент покарання політичної верхівки країни за звинуваченням у тому, що вона підготувала, розв'язала і вела агресивні війни. Також засуджені звинувачувалися у військових злочинах (наприклад, зруйнування великих міст, вбивство й тортури військовополонених, використання мирного населення для рабської праці, вбивство мирного населення на окупованих територіях), а також виник склад злочину – «злочини проти людяності» (знищення противників режиму, репресії, тортури). З моменту Нюрнберзького трибуналу ведення агресивної війни – це тяжкий злочин, за яким можуть притягатися до кримінальної відповідальності керівники країни. За подібними звинуваченнями були засуджені керівники армій і країн під час балканської війни, яка відбулася в першій половині 1990-х рр. З метою здійснення правосуддя було започатковано міжнародну інституцію – Гаазький міжнародний трибунал. На сьогодні Україна почала судові процеси проти Російської Федерації за звинуваченням у розв'язуванні агресивної війни та іншими складами міжнародних злочинів. РФ намагається приховати факт агресивної війни, посилаючись на нібито громадянський характер війни в Україні. Зібрано достатньо матеріальних фактів і свідчень, які беззаперечно доводять, що 2014 р. Росія розв'язала агресивну війну і здійснила захоплення наших територій.

Після Другої світової війни міжнародний правовий статус отримав склад злочину під назвою «геноцид». Геноцид є одним з найбільш тяжких злочинів проти людства. У 1948 р. ГА ООН прийняла відповідну міжнародну конвенцію: «Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього». Геноцид – це дії, що скоєні з наміру знищити повністю або частково ту або іншу національну, етнічну, расову, релігійну групу. У XX ст. найбільш

відомими фактами геноциду були: 1) геноцид вірмен 1915–1923 рр. в Османській імперії; 2) геноцид українців 1932–1933 рр.; 3) геноцид євреїв (холокоост) і знищення ромів під час Другої світової війни; 4) геноцид власного населення за режиму Пол Поту в Камбоджі 1975–1979 рр.; 5) геноцид в Руанді 1994 р., коли масово винищувався народ племені тутсі; 6) геноцид боснійських мусульман 1995 р.

II

Терор – насильницькі дії, що мають на меті викликати страх і паніку у населення. В праві США – «умисне, політично вмотивоване насильство, яке коїться проти мирного населення... підпільно діючими агентами та організаціями». На сьогодні – одна з провідних міжнародних проблем, бо терор включено у тактику дій певних політичних структур, підпільних організацій і деяких держав. Особливо небезпечна форма – масовий терор із застосуванням сучасної зброї, вибухівки, транспортних засобів, хімічних речовин тощо. Масовий терор на відміну від точкових терористичних актів, які ставили за мету вбивство певної політичної фігури, розрахований на максимальну кількість жертв серед цивільного населення, він нерозбірливий та підступний. Терористи можуть готуватися в спеціальних таборах, де вчать тактиці і прийомам терористичних атак. Терористи відрізняються від «звичайних» злочинців своєю мотивацією: це можуть бути релігійні або ідеологічні фанатики, які не шукають матеріальної винагороди і планують власну смерть у ході здійснення терористичного акту. Терорист є найбільш небезпечним девіантом, який абсолютно свідомо (або потрапивши під психологічний вплив кураторів) іде на скоєння масштабного насильницького злочину. У мусульманських країнах, де ведеться збройна боротьба, виникла певна субкультура шахідів. Їх героїзують, міфологізують, шахіди вважаються борцями за віру й таким чином відбувається легітимізація у громадській думці їх кривавих діянь. Терор можуть використовувати спецслужби як тактику у гібридній війні, в цьому випадку плануються вбивства політичних, військових і громадських діячів, вибухи у людяних місцях, диверсії на

об'єктах інфраструктури. Виконавці таких актів мають іншу мотивацію – гроші та службова дисципліна. Особливою формою є державний терор, коли тоталітарна держава використовує терор як засіб залякування населення та перемоги над внутрішніми опонентами режиму. Вперше було застосовано Москвою після більшовицького перевороту: Декрет від 5.09.1918 р. «про червоний терор». У рамках цієї політики було вбито кілька сотень тисяч населення, і врешті-решт більшовики на кілька десятиліть встановили свою диктатуру.

III

Корупція (від лат. corrumpere – спотворювати, псувати) – злочин, який відбувається в рамках державних стосунків та управлінської практики, коли посадовці використовують своє становище для отримання неправомочної вигоди. У відносинах корупції є завжди дві основні сторони: корупціонер – чиновник, посадова особа, що має доступ до певних ресурсів та може впливати на долю інших осіб; потерпіла сторона, той, хто дає хабар, є жертвою примусу до корупції або зацікавлений у вирішенні свого питання у незаконний спосіб. Корупція є чинником розкладу держави, вона втрачає свою ефективність та легітимність в очах населення. Девіантність тут може мати обоюсторонній характер, коли і корупціонер, і хабародавець зацікавлені у незаконній оборудці. Дача хабаря є також злочином. Корупція веде до незаконного збагачення вузьких прошарків чиновників та зубожіння основної маси населення, корупція гальмує економічний поступ, є ворогом вільного ринку, веде до гострих соціальних конфліктів, які іноді закінчуються соціальними вибухами. Корупція є ознакою відсталих країн, країн Третього світу. В розвинутих країнах також є корумповані чиновники, але загальний рівень корупції набагато менший і це створює конкурентні переваги на світовому ринку. Боротьба з корупцією ведеться в усіх країнах світу, але її щирість й ефективність є різною. У відсталих країнах корупція може перетворюватися на соціальний інститут, це означає, що в певних сферах практично неможливо вирішувати економічні, адміністративні, судові

питання без хабара. Чиновники беруть хабарі майже відкрито, бо в країні вже склалася корупційна система, існує внутрішня корупція в міністерствах, коли посади продаються за гроші, гроші передаються знизу доверху, всі чиновники включені до механізму отримання корупційних грошей та їх перерозподілу. Для України – подолання корупції є наріжним каменем європейської інтеграції. Для цього в країні розроблено сучасне антикорупційне законодавство та створено низку інституцій для боротьби з корупцією.

Контрольні запитання:

1. За яких обставин виник склади злочинів «проти миру», «проти людства», «проти людяності»?
2. Чи є агресивна війна міжнародним злочином?
3. Що означає термін «геноцид»?
4. Чому злочини терористичної спрямованості вважаються найбільш небезпечними девіантними діями?
5. Які негативні суспільні наслідки пов'язані з корупцією?

МОДУЛЬ 4

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І РОБОТА З ДЕВІАНТАМИ

Тема 33. Соціальний контроль

1. *Поняття та функції соціального контролю.*
2. *Основні види соціального контролю.*

I

Соціальний контроль – це механізм реагування суспільства, оточення і, навіть, власного «Я» на девіантну поведінку. Кожне суспільство в процесі соціальної еволюції виробило власну систему соціального контролю, її функція – попереджати та унеможливлювати девіантну поведінку, а коли таке вже сталося, то відповідно карати винуватця – девіанта. Чому така

система необхідна, і жодне суспільство не може існувати не створивши її елементи? Людина наділена свободою волі, тобто може самостійно обирати з великої кількості можливостей (віяла альтернатив) спосіб поведінки, ставити власні цілі та їх досягати. Егоїстичний або будь-який інтерес може привести суб'єкта до заборонених дій, для індивіда саме такий спосіб дій може здаватися найпростішим методом соціальної адаптації, конкурентної боротьби тощо. Людина постійно, щоденно розглядає різні варіанти, у тому числі зважає потенційну можливість заборонених дій. Нагадаємо, що кожна культура включає «червоні лінії», за які не можна заходити, бо тим самим руйнуються підвалини соціальності й цивілізованості. Система соціального контролю виникає і розвивається паралельно до еволюції основних інституцій та особистості. Вона від початку включала кілька базових елементів: 1) підсистема цінностей, що дає сенс існування іншим елементам контролю; 2) соціальні норми, які послідовно виробляють суспільство і громади; 3) рольові очікування, що спрямовані на тих агентів, які взяли на себе виконання певних соціальних ролей; 4) інститути соціального контролю, тобто розвинуті ціннісно-нормативні-рольові комплекси, що беруть на себе справу соціального контролю; 5) санкції – методи реагування та покарання тих, хто порушує встановлені правила. Санкції можуть бути й позитивними – для тих, хто демонструє лояльну й законослухняну поведінку. У цілому система соціального контролю орієнтована на те, аби індивіди демонстрували нормальну поведінку й не ставали девіантами. Отже, система соціального контролю виконує три основні функції: 1) зупинення девіантної поведінки, убезпечення суспільства від найбільш небезпечних девіантів, яких історично навіть знищували, що колись вважалося найбільш ефективним засобом підтримки соціального порядку; 2) профілактика девіацій – застосування інструментів, які б відволікали людей від спроб порушити норми, попереджували неправильні дії; 3) покарання – реалізація древнього принципу відплати за негативні дії, що також має попереджувальний психологічний ефект для всієї маси населення.

II

Соціальний контроль поділяють на зовнішній і внутрішній, а зовнішній – на офіційний та неофіційний. Офіційний контроль реалізують спеціалізовані інституції – інститут поліції, інститут юстиції (правосуддя), інститут прокуратури, інститут пенітенціарних установ. Такі інституції мають загальносоціальний характер, вони виникають та розвиваються разом з поступом держави, є невід’ємною частиною кожної держави. Державна влада завжди бере на себе функцію соціального контролю і діє начебто від усього суспільства. Вона монополізує низку функцій соціального контролю, особливо, в галузі кримінального права і кримінального покарання. Нікому в цивілізованому суспільстві не вільно карати інших – застосовувати тілесні покарання, позбавляти волі, вбивати тощо. Це може робити виключно держава в рамках існуючого законодавства. В організаціях, установах, у комерційних структурах функцію зовнішнього офіційного контролю бере на себе адміністрація й інститут начальства. Але їх санкції суттєво відрізняються і не можуть дорівнювати переслідуванню девіантів з боку держави. Офіційний контроль спирається на санкції формального характеру, вона мають надособовий характер, тобто їх «виписують» не під конкретну людину-девіанта, а відповідно до характеру порушення норми. Неофіційний контроль має інше походження і санкції. Він виникає у громадах, колективах людей, оточенні як реакція спостерігачів на «неправильну» поведінку. У основі неформального контролю лежить мораль, етика поведінки, громадська думка. Неформальні санкції мають більш індивідуалізований характер, до них належать: 1) мімічні засоби, вираз обличчя, посмішка або похмурий, збентежений погляд, що є ясною вказівкою – схвалюють люди чи ні поведінку об’єкта контролю; 2) вербальна (словесна) реакція, пояснення неправоти дій особи, попереджувальні або протестні вислови; 3) фізичні дії, застосування фізичної сили до порушника; 4) плітки, обговорення «за спиною»; 5) остракізм, ігнорування девіанта, розрив стосунків. Внутрішній контроль є найбільш поширеним, бо кожна більш-менш адекватна людина

постійно замислюється над тим, як діяти, чи буде це правильним, і чи не викличе поведінка осуд сторонніх осіб або санкції. Внутрішній контроль є функцією «Я» людини, в його основі лежать і «холодний» розум, розрахунок наслідків, і потужні емоції – страху й стиду. Внутрішній контроль – це безперервний процес самовизначення й самооцінки. Зазвичай, людина прагне до схвалення власних дій і має страх девіантності. Отже, в структурі особистості є підсистема самоконтролю, вона налаштовується на вимоги та очікування суспільства. Така підсистема є багаторівневою: 1) підсистема організму, яка включає глибинні інстинкти, архетипи, страхи, що стримують людину від небезпечних дій; 2) підсистема особистості, що заснована на рольових очікуваннях; 3) нормативна підсистема, яка корелює з вимогами суспільства; 4) підсистема цінностей, що відповідає пануючій культурі або субкультурним вимогам.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте зміст поняття «соціальний контроль».
2. Які форми може набути соціальний контроль?
3. Хто виступає суб'єктом офіційного соціального контролю?
4. Які існують інструменти неформального соціального контролю для впливу на девіантів?

Тема 34. Еволюція ставлення суспільства до девіантів

1. *Репресивна політика у традиційному суспільстві.*
2. *Гуманізація санкцій та перегляд ставлення до девіантів в епоху модерну.*
3. *Деконструкція девіантності в епоху постмодерну і нова державна політика.*

I

У традиційному суспільстві, з одного боку, деякі види девіантної поведінки не вважалися відхиленнями, а з іншого – до визначених девіантів було вельми жорстоке ставлення. Девіанти часто ставали об'єктами гонінь,

тортур, до них застосовувалася смертна кара. У християнську епоху девіанти розглядалися як люди, що піддалися навіюванню диявола або самі є представниками «нечистої сили», чи так або інакше стали грішниками і є винними перед Богом, церквою та віруючими. Найнебезпечнішими девіантами вважалися: 1) релігійні дисиденти (сектанти, єретики, сатаністи); 2) колдуни, чорнокнижники, усі ті, хто так чи інакше знається з «нечистою силою»; 3) порушники церковних заборон у тому числі у сексуальній і сімейно-шлюбній сферах (содоміти, двоєженці, блудниці); 4) клятвопереступники, державні зрадники (бо держава, монарх – від Бога). Психічні розлади, божевілья також трактувалися як ознаки того, що в людину увійшли біси, «темні сили». Грішник мав спокутувати гріх, церква накладала на нього так звану епіталаму, тобто визначала як саме можна позбутися гріховних думок й вчинків. Історія Середньовіччя в Європі знає доволі ганебні періоди масової істерії, пов'язаної зі страхом перед відьмами – жінками (іноді і чоловіками), які нібито є представниками «нечистої сили». Полювання на відьом фактично перетворювалася на соціальну епідемію. Такі періоди були у XV, XVI, XVII ст., коли загальна кількість процесів за звинуваченнями у відьмовстві сягнула 100000 і було близько 50000 жертв цього полювання. Також використовувалася каральна й доволі варварська психіатрія – психічні розлади лікувалися тортурами та фізичними стражданнями, пацієнтів тримали як тварин у зоосаді. Смертна кара вважалася універсальним і найбільш ефективним інструментом боротьби з небезпечними девіантами, існували витончені (так звані кваліфіковані) методи вбивства звинувачених, акт страти перетворювався на театр під небом, скликалися глядачі аби дійство мало «педагогічний» ефект. Смертну кару суддя міг призначити навіть за дрібні (з нашої точки зору) злочини, наприклад, за крадіжку 5 шилінгів з лавки або за бродяжництво (Англія).

II

Епоха модерну поволі змінює ставлення суспільства до девіантів. По-перше, відбувається гуманізація санкцій, поволі в країнах Європи уряди

забороняють застосування тортур під час слідства, а смертна кара має бути швидкою і без зайвих страждань засуджених. Відбувається реформа пенітенціарної системи і поступово зникають тюремні жахіття минулих століть. По-друге, змінюється оцінка різних видів девіантної поведінки, відбувається декриміналізація деяких видів девіації (наприклад, сповідання іншої релігії, у тому числі протестантизм не розглядається більше як злочин). По-третє, звужується сфера застосування насильства, у т.ч. стосовно дітей та жінок. По-четверте, деякі девіації розглядаються як захворювання і нужденним надається лікарська допомога. У XIX ст. швидко розвиваються природничі науки – біологія, антропологія, медицина. Вчені висувають припущення, що основою деяких відхилень може бути «погана» генетика (теорія природженого злочинця Ч. Ломброзо) чи захворювання впродовж життя. Це поширюється на адиктів, людей з психічними вадами, деяких категорій злочинців та проституток. Вчені ставлять питання про важливість встановлення біологічних причин та пошуку методів виправлення ситуації, тобто лікування, а не покарання. Психіатрично хворих з тяжкими відхиленнями від біологічної норми більше не розглядають як грішників або злочинців. Цю категорію людей фактично виводять з категорії девіантів, бо хоча вони і не такі як усі, але це не вільний вибір суб'єктів, а хворобливий стан психіки. Суїцидентів також поволі перестають вважати державними злочинцями, хоча церква не хоче радикально змінювати свою негативну оцінку вибору цих людей. У кінці XIX – першій половині XX ст. поширюється благочинство і волонтерський рух на підтримку деяких категорій девіантів, що потребують допомоги. Представники заможних верств жертвують гроші, а дружини небідних чоловіків беруть участь у благочинних акціях, на пожертвування будуються будинки для безхатченків, робляться спроби витягти з вулиць повій та дати їм роботу, лікувати алкоголіків, будувати сиротинці тощо.

III

У сучасну епоху відбувається перегляд ставлення до девіантів. По-перше, відбувається подальша гуманізація санкцій: смертна кара або не використовується, або застосовується в деяких країнах як виняток. Радикально в кращій бік змінилися заклади утримання ув'язнених. Судді все частіше використовують вироки, що не пов'язані з позбавленням волі. Особливо уважно юстиція ставиться до неповнолітніх осіб. По-друге, укріплюється соціальна політика держав, яка спрямована на заходи профілактики девіантної поведінки, значні кошти з бюджету йдуть на різноманітні програми, які мають на меті зашкодити розвитку девіантності. По-третє, були розроблені та застосовуються різні методи надання лікувальної допомоги, реабілітаційні програми стосовно адиктів, девіант вперше почав розглядатися як об'єкт соціальної роботи. По-четверте, відбувається деконструкція певних видів девіантності. З кримінальних кодексів зникають деякі статті, що стосувалися, наприклад, сексуальних або релігійних меншин. Так, гомосексуалізм в європейських країнах перестав бути кримінальним деліктом, хоча ще навіть у такій демократичній країні як Велика Британія у середині XX ст. за це карали тюремним ув'язненням. Людина отримала набагато більше можливостей для самовираження та індивідуальності, ніж у будь-які інші історичні епохи.

Контрольні запитання:

1. Які методи використовувалися по відношенню до девіантів у традиційному суспільстві?
2. Яким чином змінювалося ставлення до девіантів та система репресій щодо небезпечних девіантів у епоху модерну?
3. Яке суспільне положення девіантів у сучасну епоху?

Тема 35. Кримінальне покарання та його функції

1. *Поняття, призначення та способи кримінального покарання.*
2. *Еволюція кримінального покарання.*
3. *Пенітенціарний тюремний соціум.*

I

Кримінальне покарання є найбільш суровим і жорстоким способом впливу на девіантів, що переступили закон та здійснили кримінальний злочин. Кримінальне покарання – це сукупність засобів державного впливу, які застосовуються до особи, що визнана винною у здійсненні злочину. Призначаються покарання за рішенням кримінального суду, що діє іменем держави та ґрунтується на кримінальних законах. Кримінальний процес у демократичних державах має змагальний характер, тобто є протистоянням обвинувачення, яке підтримує прокуратура, і захисту, що здебільшого здійснюють адвокати. Досудове слідство здійснюють різні правоохоронні органи, які мають відповідні повноваження. Поліція може висувати підозру й звинувачення на матеріалах попереднього слідства, але остаточне рішення ухвалює судова інстанція. Людина набуває офіційного статусу злочинця лише тоді, коли вирок набуває законної сили (після касацій та апеляцій), після чого вирок у формі кримінального покарання має виконуватися спеціальною службою виконання покарань. Сутність покарання та його мету визначено ст. 50 КК України, де, зокрема, зазначається, що, по-перше, покарання є заходом примусу, яке застосовується від імені держави до особи, визнаною винною у вчиненні злочину; по-друге, покарання має на меті не тільки кару, але й виправлення засудженого, а також запобігання вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами; по-третє, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Отже, кримінальне покарання в розвинутих країнах є юридичним інститутом, який ґрунтується на комплексах законодавчих норм: кримінальному праві, кримінально-процесуальному праві, кримінально-виконавчому праві. Ст. 51 КК України дає повний перелік видів покарання. Кожна стаття КК України має свій перелік санкцій з цього списку, вони корелюють зі ступенем тяжкості злочину. У цілому кримінальне покарання несе не одну, а низку суспільно-важливих функцій: 1) встановлення справедливості та відплата за

завдані страждання або шкоду; 2) реституція (відновлення) порушених майнових та інших прав; 3) недопущення здійснення злочинів у майбутньому; 4) вплив на громадську думку з метою профілактики злочинності; 5) виправлення злочинця та повернення у соціум.

II

Історично використовувалися такі способи кримінального покарання: 1) смертна кара; 2) по життєве ув'язнення; 3) обмеження свободи й ізоляція на певний час (тримання у тюрмах, на каторзі, у концентраційних таборах, у спеціальних виправних закладах); 4) тілесні покарання; 5) висилка на певний час або вигнання довічно; 6) примусова праця; 7) штраф; 8) публічне приниження, передусім, стосовно тих, хто мав певний соціальний статус (цивільна кара); 9) полишення нагород та почесних звань, 9) продаж у рабство (у рабовласницьких суспільствах). В історії суспільств були різні вектори в еволюції кримінальних покарань. У традиційних суспільствах, особливо на етапах централізації та створення імперій, помітною була тенденція до розширення кількості складів злочину та введення більш суворих та жорстоких покарань. У сучасну епоху спостерігається загальна тенденція до гуманізації кримінального правосуддя, пом'якшення законів та вироків судів. Законодавці часто вдаються до декриміналізації певних соціальних дій або змінюють тяжкість злочину таким чином, аби судді мали право застосовувати штрафні санкції. Переломним моментом у переході від жорстокого і невблаганного правосуддя до модерного були праці видатних юристів і просвітителів – Ч. Беккарія (Італія) й І. Бентама (Англія). Італієць 1764 р. видав працю «Про злочини і покарання», де висунув такі принципи: 1) краще попереджувати злочини, ніж карати; 2) закони мають бути ясними і зрозумілими, а судді не мають права трактувати їх як заманеться; 3) усі є рівними перед законом; 4) між тяжкістю злочину і розміром кари має бути узгодження; 5) метою покарання не може бути страждання злочинця, а те, аби злочин більше не повторювався; 6) смертна кара не може бути корисною, бо дає приклад жорстокості. Бентам наполягав на тому, що зло покарання

має перевищувати вигідність злочину, а також зазначав: чим меншим є неминучість покарання, тим більшим має бути його суворість. І. Кант обґрунтував тезу про неминучість покарання як категоричний імператив (каральний імператив). Чимало ведеться дискусій щодо доцільності збереження смертної кари. Людство було вкрай винахідливим щодо видів вбивства злочинців. Способи страти у традиційних суспільствах відрізнялися витонченою жорстокістю; смертник мав мучитися, страждати, а глядачі – втішатися його муками й боятися повторити шлях невдахи. В епоху модерну поволі стверджувався принцип – вирок мав бути виконаний швидко і без тортур, а сама процедура здійснюватися у закритих приміщеннях і не перетворюватися на жахливий спектакль. В Україні смертні вирoki були зупинені 1997 р. Потім мораторій на смертну кару було замінено дією нового КК, в якому така норма є виключеною. В європейських країнах відповідні зміни були зроблені у 1960–1970-х рр. Тим не менш, 2016 р. у 60-и країнах світу на страту чекали 22500 осіб, щорічно смертна кара застосовується до 1000–1500 осіб. Противники смертної кари зазначають, що держава не повинна вбивати, наявність смертної кари не стримує найбільш небезпечних злочинців (терористів, серійників), можуть бути судові помилки, які вже не можна виправити, і взагалі – це пережиток древності й поганий моральний приклад.

III

Пенітенціарна система – це сукупність закладів й місць позбавлення волі, вона діє на основі законів держави й має спеціально навчений персонал. Як правило, місця позбавлення волі є державними установами, але в США в деяких штатах існує практика залучення приватного бізнесу, тобто бізнесмен будує відповідний заклад і отримує прибуток за рахунок платні з боку держави за тримання ув'язнених. У стародавні часи як тюрми використовувалися ями в землі, підземелля, кімнати у рицарських замках, приміщення у монастирях. З настанням Нового часу в Європі починають будуватися спеціалізовані тюремні заклади. Потреба в них, зокрема, була

викликана тим, що з одного боку зростало населення, а з іншого – відбувалася гуманізація системи покарань, і замість смерті правителі і судді призначали різні терміни ув'язнення. Умови існування ув'язнених були доволі жахливими – чоловіки, жінки, діти трималися разом, була суцільна антисанітарія, холод, насильство з боку охорони, корупція, ув'язнені мусили жебракувати, аби прогодуватися тощо. Ще гіршими були умови тримання засуджених на каторгах. Слово «каторга» походило від назви грецького весельного судна катергон, тобто каторжани мали гребти на галерах. Їх також використовували для праці в рудниках і на будь-яких інших каторжних роботах (важка фізична праця у несприятливих умовах). Найбільш жорстоким способом тримання на каторзі вважалося прикути людину до тачки, і таким чином засуджений й знаряддя праці залишалися скутими ланцюгом цілодобово. Каторги розташовувалися в колоніях (Австралія залюднювалася від початку саме каторжанами) або у найбільш віддалених місцях (Сибір, о. Сахалін в Росії). Реформа пенітенціарної системи почалася з Дж.Говарда (Англія), який вивчив існуючий стан, і 1777 р. видав брошуру «Стан тюрм в Англії та Вельсі», а потім провів через англійський парламент законопроект, що змінював вимоги до місць позбавлення волі. Реформа базувалася на принципах гуманізму і раціоналізму. В Україні існує розвинена пенітенціарна система, бо на 100000 населення приблизно 345 осіб перебувають «за ґратами». В Україні існують такі типи закладів: 1) виправні колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами; 2) виправні колонії середнього рівня безпеки (у них перебуває найбільша кількість засуджених – 73%); 3) виправні колонії максимального рівня безпеки; 4) виправні колонії для жінок; 5) спеціалізовані лікувальні заклади; 6) слідчі ізолятори; 7) виховні колонії (для неповнолітніх). У місцях позбавлення волі вимушено складається специфічний соціум, який є предметом вивчення соціологів. Він характеризується кількома ознаками: 1) наявність внутрішніх офіційних правил, які суворо регламентують перебування засуджених; 2) засуджені зберігають певну суму громадянських і політичних прав,

наприклад, мають право на оплачену працю і голосування на виборах, як і всі громадяни; 3) існування в соціумі специфічної кримінальної і тюремної субкультур; 4) неформальні ієрархії, стратифікація тюремного соціуму на критеріях належності до світу професійних злочинців (блатних) і з урахуванням особистісних рис індивідів.

Контрольні запитання:

1. В чому полягають специфічні риси кримінального покарання порівняно з іншими видами впливу на небезпечних девіантів?
2. Які форми кримінального покарання існували в історичній ретроспективі?
3. За якими напрямками відбувалася реформування пенітенціарної системи у XIX та XX ст. ?
4. Які типи закладів позбавлення волі існують в сучасній Україні?

Тема 36. Альтернативні форми кримінальної юстиції та кримінального покарання

1. *Теорія й практика відновлювального правосуддя.*
2. *Ідея і практика медіації.*
3. *Ювенальна юстиція та розвиток альтернативних видів кримінального покарання.*

I

Кримінальний суд є державною інституцією, яка здійснює каральну функцію стосовно небезпечних і особливо небезпечних девіантів. Поряд з основною функцією мають місце також такі функції, як виховна, попереджувальна та відновлювальна. Останнє полягає в тому, що суд може сприяти відновленню стану речей, що існував до події злочину. Мається на увазі відшкодування збитків, а також морально-психологічна сатисфакція, відновлення справедливості й нормальних соціальних відносин. Фактично тривалий час кримінальний суд мало уваги приділяв потерпілій стороні, вона більшою мірою цікавила суддів як джерело свідчення про подію злочину. У

сучасну епоху в системі правосуддя відбуваються певні зміни на користь потерпілих. У чому полягає ідея відновлюваного правосуддя (Restorative justice)? Його ціль – відновлення порушеного правопорядку шляхом «зцілення» жертви та наступна ресоціалізація злочинця. Фактично мова іде про новий спосіб вирішення юридичного конфлікту. Гостре зіткнення сторін замінюється конструктивним процесом, коли у підсумку сторони переходять до діалогу й співробітництву. Відновлювальне правосуддя обертається до потреб потерпілих. Г. Зер у книзі «Зміна об'єктиву: новий погляд на злочин та правосуддя» вказує на 5 потреб жертви: 1) бажання відчувати себе у небезпеці; 2) компенсувати втрати; 3) бажання мати правдиву інформацію про злочин; 4) мати психологічне розвантаження, вилити свої почуття, позбавитися гніву; 5) повернути владу над власним життям. Було знайдено механізм здійснення відновлювального правосуддя через процедуру так званої медіації.

II

Медіація – діалог правопорушника і потерпілого за участі третьої сторони. Медіатор – уповноважена незаангажована особа, яка має певну підготовку, знання та навички, аби вести всю процедуру медіації. Медіація пройшла певний історичний розвиток: від ідеї до юридичної інституції. На початку, після Другої світової війни, відомі кримінологи, юристи, громадські діячі багато дискутували, друкували праці на тему відновлювального правосуддя та можливості реформування галузі кримінального правосуддя. Передусім, мали на увазі можливість застосувати нові принципи до сфери ювенальної юстиції. У 1990-і рр. почався період активних експериментів, у другій половині 1990-х рр. було прийнято важливі міжнародні документи, а на їх основі вже розроблялися національні юридичні акти. 1997 р. у Бельгії відбулася перша міжнародна конференція «Про необхідність підтримки принципів відновлювального правосуддя стосовно неповнолітніх» та було прийнято так звану Луврську декларацію. 1999 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв рекомендацію «Про медіацію в кримінальних справах». Тут

даються основні визначення та розглянуто провідні моменти процедури медіації. Існує кілька базових принципів медіації, урахування яких відкриває двері процедури: 1) визнання законних інтересів та почуттів жертви; 2) визнання правопорушником своєї провини; 3) добровільність участі у процедурі; 4) конфіденційність, тобто сам хід та результати не розголошуються; 5) нейтральність медіатора; 6) толерантність учасників, їх активна участь і бажання ліквідувати конфлікт. Алгоритм медіації має такий вигляд: 1) етап відбору справи на основі інформації правоохоронних органів (тяжкі й особливо тяжкі злочини, як правило, не беруться до процедури), також суддя має дати згоду на початок процедури; 2) підготовчий етап – зустрічі зі сторонами процедури, отримання принципової згоди та пояснення суті процедури; 3) зустріч сторін і проведення діалогу, аби у підсумку вийти на примірювальний договір; 4) виконання умов договору (контроль за виконанням угоди можуть здійснювати представники правоохоронних органів). Якщо умови договору не виконано, то справа правопорушника повертається до суду. Що дає сумлінне виконання умов? По-перше, задовольняються претензії потерпілої сторони і матеріального порядку, і відбувається моральна компенсація (винуватець вибачається і бере на себе зобов'язання не чинити подібного на майбутнє). По-друге, правопорушник залишається на свободі, йому не загрожують психологічні деформації та стигматизація тюремного походження. По-третє, вичерпується конфлікт, відбувається педагогічно-виховна подія, яка може закарбуватися назавжди у свідомості неповнолітнього, і він не перетвориться на невиправного девіанта.

III

Щодо дітей, то кримінальне покарання неповнолітніх має свою специфіку. У традиційному суспільстві можна знайти періоди, коли діяв принцип «об'єктивної осудності» – судді не переймалися тим, хто сів на лаву підсудних, наприклад, відомі випадки засудження тварин. Отже, якщо є подія злочину, то потрібно будь-що покарати винуватого. У більш пізні часи, в період раннього модерну, в правових системах виникають норми щодо

неосудності дітей певного віку. В загальному праві Англії та США це стосувалося дітей до 7 років (неспростовна презумпція), а особи у віці 7-14 р. мали так звану спростовану презумпцію. Проте під тиском вчених та громадських діячів поволі викристалізовувалася нова думка – діти є особливі людські істоти, яких потрібно судити й карати не так як дорослих. Вперше ідея особливої судової інстанції, яка б займалася виключно справами малолітніх делінквентів, виникла в США, і була реалізована у місті Чикаго в 1899 р. завдяки активності двох жінок – Люсі Флауер та Джулії Латроп. З часом виникає система ювенальної юстиції, до якої належать: 1) спеціалізовані підрозділи поліції; 2) спеціальні прокурори та громадські захисники; 3) ювенальні суди; 4) пенітенціарні заклади для неповнолітніх; 5) державні й громадські програми перевиховання та профілактики дитячої злочинності. Кримінальний процес в ювенальних судах має спрощену форму і проводиться таким чином, аби не таврувати правопорушника, не змішувати дітей-девіантів з дорослими злочинцями, давати можливість спокутувати провину переважно залишаючись на свободі. До процесу перевиховання та праці з дітьми, що скоїли правопорушення, широко залучаються соціальні працівники. Розроблено багато різних державних та громадських «диверсифікаційних» програм, які націлені на перевиховання «важких» дітей та гальмування «спіралі девіантності». Широко застосовуються програми з громадськими роботами, менторські програми, коли до підлітку прикріплюється вихователь, проживання у спеціальних гуртожитках (без охорони), але з контролем вихователя, умовні терміни покарання й пробація (нагляд з боку спеціальної служби пробації, де працюють підготовлені для цієї цілі офіцери) тощо.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає сутність відновлювального правосуддя?
2. З яких причин і за яких обставин виникли ювенальні суди?
3. З яких кроків складається процедура медіації в межах ювенального правосуддя?

Тема 37. Медична допомога і лікування девіантів

- 1. Загальні ідеї і теорії медичної допомоги девіантам.*
- 2. Особливості лікування різних категорій девіантів.*

I

За відношенням до девіантів суспільство виробило кілька стратегій впливу. Перша і найбільш стародавня – застосовувати різні способи покарання, друга – лікувальна стратегія, третя – робота з девіантами. Ідея, що певні види девіантної поведінки певним чином пов'язані з хворобами організму, або становлять окремий клас захворювань з'явилася ще у ХІХ ст. Це у більшій кількості випадків не знімає відповідальності з самих людей, але народжує надію, що рівень девіантності у суспільстві можна зменшувати шляхом розвитку певних галузей медицини. Лікування (синонім: терапія) — процес, бажаною (але не завжди досяжною) метою якого є полегшення, зняття чи усунення симптомів і проявів того чи іншого захворювання. В основі медичного підходу до розв'язання проблеми девіантності лежить ідея здоров'я, як нормального стану соми (тіла) й психіки людини. Старе прислів'я мовить: «у здоровому тілі – здоровий дух», тобто відсутність патології робить людину більш адекватною і не схильною до девіацій. Відносно до девіантів тут виникає чимало запитань і проблем. По-перше, ми можемо стикатися з людьми, які доволі свідомо занурюють себе у стан хвороби (алкоголіки, наркомани). По-друге, девіанти доволі часто не схильні самостійно звертатися до лікаря, не вважають свій стан – хворобою. По-третє, існують забобони і соціальні страхи щодо того, аби сторонні не дізналися про особисті проблеми індивіда в разі звернення до сторонніх людей. Проте на сьогодні є методи лікування й допомоги таким широким категоріям девіантів, як алкоголіки, наркомани, суїциденти. Дискусійним є питання: чи може медицина впливати на злочинні нахили або зменшувати рівень агресивності? Медична допомога може здійснюватися різними

методами – хімічними, фізіотерапевтичними, психоаналітичними, навіть хірургічними. Існують різноманітні комплекси методики, які можуть полегшити стан пацієнта або більш радикально впливати на причини захворювання, яке веде до деваіантної поведінки. Лікування може проводитися в межах інституту охорони здоров'я або за його межами, коли відбувається самолікування або звернення до нетрадиційної чи магічної «медицини». Перший крок у будь-якому лікуванні – постановка діагнозу – для багатьох девіантів є доволі важким, бо люди у багатьох випадках не спроможні визнати себе хворими. Наприклад, алкоголіки можуть вперто стверджувати, що «усі так роблять» і «можу кинути спиртне, коли захочу». Якщо є згода на обстеження і лікування (згідно з сучасним законодавством, насильно це не робиться), то у наступному пацієнта чекає довгий шлях до одужання. Іноді на заваді стає відсутність грошей, аби отримати кваліфіковану допомогу у приватних закладах. Але є державні установи, і потрібно розуміти, що фактично ведеться боротьба за життя і нормальне існування у суспільстві. Лікування може бути поетапним, на завершальній стадії лікар може запропонувати реабілітаційні або підтримувальні програми, оскільки є значний ризик рецидиву хвороби. Важливу роль у зверненні до медицини і підтримці хворого відіграє оточення, близькі й рідні, бо такі пацієнти мають проблеми з вольовими якостями, і їм треба на когось опертися.

II

Найбільш розлогою є система надання медичної допомоги різним категоріям адиктів. Залежність трактується медиками як різновид патологічного психічного стану, який треба усунути і дати хворому полегшення. У межах психіатрії існує спеціальність «наркологія»; відповідно лікарі, що спеціалізуються у галузі наркології, лікують різні види хімічної адикції. Вживання хімічних психоактивних препаратів приводить до різнобічних внутрішніх зрушень в організмі людини, отже, зменшення залежності ставить на меті відновлення нормального метаболізму й

зникнення синдрому відміни. Лікарі застосовують методики очищення організму від отрути, можуть запропонувати замісну або відволікаючу терапію, паралельно лікують вторинні захворювання й патологічні прояви, що загострилися під час вживання хімічних препаратів. Традиційна лікарська допомога, як правило, є недостатньою для одужання, бо потрібно системно впливати на свідомість людини. Ось чому паралельно зі звичайними наркологами за справу беруться психотерапевти й клінічні психологи. Наркологи також мають справу з гострими випадками так званого делірію або «білої гарячки», гострими алкогольними і наркотичними отруєннями, коли людина знаходиться у критичному стані й може настати смерть. В СРСР була практика примусового лікування від алкоголізму та наркоманії. З цією метою створювалися так звані ЛТП – лікувально-трудова профілакторія. Виявилося, що примусове лікування є малоефективним, бо не змінюється психологічна настанова людини. Також використовувалася примусова госпіталізація у психіатричні заклади політичних дисидентів, це отримало назву «каральна медицина». У демократичних країнах подібні практики засуджуються і є відсутніми. Також психіатри і психологи надають лікувальну підтримку суїцидентам – особам, що зробили спробу самогубства або скаржаться на нав'язливі суїцидальні ідеї. У гострих станах лікування ведеться в стаціонарі, потім може бути переведене на амбулаторне спостереження та надання медичної допомоги.

Контрольні запитання:

1. В чому полягає стратегія медичного впливу на девіантів?
2. Які види девіантної поведінки потребують лікувального втручання?
3. В чому полягає покрокова тактика лікувального втручання для нормалізації поведінки девіанта?

Тема 38. Соціальна робота з девіантами

1. *Девіанти як клієнти соціальних служб.*
2. *Принципи соціальної роботи з девіантами.*

3. Робота з різними категоріями девіантів.

I

Соціальна робота з девіантами є одним з варіантів некарального впливу на індивідів з метою допомоги у подоланні особистих проблем. Суб'єктами роботи з девіантами виступають соціальні працівники, соціальні служби, але до таких практик можуть залучатися практикуючі психологи, педагоги і навіть юристи. Девіанти у такому разі перетворюються на клієнтів і можуть отримувати підтримку за взаємною згодою. Можливості і компетенції соціальних служб є обмеженими специфікою їх загальних завдань, підходів та ресурсів. Соціальні працівники не можуть (і не повинні) лікувати або розв'язувати юридичні питання. Вони виконують інформаційно-консультативні функції, матеріальної підтримки у межах ресурсів установи, іноді можуть брати на себе психолого-корекційні або педагогічні функції, якщо мають у штаті відповідних фахівців. Соціальні працівники також можуть виконувати більш широкі та відповідальні функції, якщо очолюють або беруть участь у програмах з реабілітації та соціалізації. Функції соціальних служб поширюються на тих девіантів, хто вже відбув покарання або знаходиться на умовах дострокового звільнення, пройшов лікувальні та реабілітаційні програми. Завдання соціальної служби – сприяти ресоціалізації індивідів, якщо на життєвому шляху клієнта відбувся розрив з соціумом, втрачено соціальні зв'язки, немає, наприклад, житла, роботи, документів тощо. Особлива увага приділяється соціальній роботі з неповнолітніми порушниками. У багатьох країнах згідно з законодавством усі юридичні дії по відношенню до неповнолітніх відбуваються у присутності соціального працівника або поліція відразу передає порушника під опіку соціальних працівників, які мають відповідні навички та розуміють подальший сценарій впливу на клієнта. Соціальні працівники природно спираються на навчальні заклади, сім'ї, цивільні заклади та програми, які спеціалізуються на роботі з важкими підлітками тощо. Соціальні працівники мають щільні контакти з

поліцією у справах дітей, з офіцерами системи пробації, судьями ювенальної юстиції, медіаторами.

II

Практика роботи з девіантами дозволяє вичленувати кілька загальних принципів, які треба враховувати суб'єктам роботи. По-перше, робота має носити інтегративний характер. Виходимо з того, що девіанти мають комплекс проблем – порушення психіки, здоров'я, юридичні і сімейні проблеми тощо. Отже, вони потребують одночасно і медичної, і психологічної, і соціальної, і юридичної допомоги. По-друге, принцип співробітництва та активізації зусиль клієнта. Цей підхід прийшов з педагогіки. Відомо, що лише у тих випадках, коли девіант проявляє волю вийти з замкненого кола, з вдячністю сприймає поміч та слідує рекомендаціям – маємо успіх. По-третє, принцип детермінації середовища, який колись висунув Антін Макаренко (1888–1939). Мається на увазі присутність педагогічно організованого середовища, куди переміщується девіант. Макаренко створив подібне середовище у харківській колонії малолітніх злочинців (він служив в органах держбезпеки і очолював виправну установу), куди за рішенням правоохоронних органів потрапляли діти-безхатченки і молоді делінквенти. Сьогодні цей принцип поширюється на різні співтовариства, де люди разом мають долати залежність і згубну пристрасть. Одночасно цей принцип означає розірвання старих контактів, вихід з субкультур, де раніше перебував девіант. По-четверте, принцип індивідуалізації педагогічного процесу, на якому наполягав український педагог-новатор Василь Сухомлинський (1918–1970). Він означає пошук підходів з урахуванням особистості клієнта. Це ускладнює загальні методи і технології соціальної та педагогічної роботи, потребує від педагога або соціального працівника уважності, спостережливості, прийняття нестандартних рішень з урахуванням особливостей девіанта.

III

Кожна категорія девіантів потребує проектування специфічних методів і технологій роботи. Покажемо це на прикладі осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі. Вони доволі часто мають специфічні проблеми: 1) відсутність документів, прийняттого одягу та взуття; 2) відсутність житла; 3) відсутність сім'ї, кола осіб, що можуть надати допомогу; 4) загальна соціальна дезадаптованість через довгий термін соціальної ізоляції; 5) хронічні захворювання, інвалідність; 6) проблеми з працевлаштуванням; 7) алкогольна або наркотична залежність; 8) небезпека впливу кримінального середовища або асоціальних сімей для неповнолітніх. Отже, у певних випадках мова йде про необхідність ресоціалізації та соціальної адаптації осіб. З урахуванням цих обставин ВР України у 2004 р. прийняла Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, що відбули термін покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». У законі визначено такі ключові поняття як «звільнені особи», «соціальна адаптація звільнених осіб», «соціальний патронаж звільнених осіб», «суб'єкти патронажу» тощо. Закон покладає на державні органи та органи місцевого самоврядування обов'язок опікувати звільнених осіб протягом 6 місяців після звільнення. До категорії «звільнених» потрапляють ті, хто повністю відбув термін покарання, звільнені через хворобу, звільнені за амністією, звільнені на умовах УДЗ (умовно-дострокове звільнення), жінки через вагітність або тому, що мають дітей до 3-х років. Соціальна адаптація визначається Законом як комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних заходів, які здійснюються стосовно звільнених осіб з метою адаптації їх до умов соціального середовища. Соціальний патронаж – супроводження осіб та надання їм необхідної підтримки. Суб'єктами соціального патронажу є: 1) органи місцевого самоврядування та виконавчі служби; 2) центри соціальної адаптації; 3) служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; 4) спостережні комісії; 5) органи соціального захисту населення; 6) центри захисту; 7) дома-інтернати, притулки для нічного перебування; 8) громадські організації та інші

уповноважені структури. Загальна схема ресоціалізації виглядає наступним чином: 1) підготовчий період, який починається за кілька місяців до звільнення, в місцях позбавлення волі є власні програми сприяння соціальної адаптації ув'язнених, 2) адаптаційний період протягом 6 місяців після звільнення, 3) постадаптаційний період. Соціальні працівники, які займаються патронажем, розробляють план супроводу клієнта. Він включає такі розділи: 1) вирішення первинних проблем, пов'язаних з відновленням статусу (документи, реєстрація, працевлаштування); 2) психодіагностика й психокорекція; 3) консультативна допомога, у тому числі можливість отримати спеціалізовану юридичну допомогу; 4) медична допомога або консультація у спеціалістів; 5) робота з родиною; 6) робота з поза сімейним оточенням. Припинення супроводу може бути через відмову клієнта у наданні послуг, через досягнення цілей адаптації, через вичерпання терміну, який формалізує права на адаптацію (6 міс.), через інші об'єктивні причини.

Контрольні запитання:

1. Які функції можуть виконувати соціальні служби стосовно девіантів?
2. На які принципи спирається робота з девіантами?
3. Чому особи, звільнені з місць позбавлення волі, потребують ре соціалізації?
4. В чому полягає мета закону України «Про соціальну адаптацію осіб, що відбули термін покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»?

Тема 39. Програми реабілітації і ресоціалізації девіантів

1. *Поняття реабілітації та реабілітаційні програми допомоги девіантам.*
2. *Проблема ресоціалізації та шляхи її вирішення.*

I

Реабілітація є процесом повернення девіанта до звичайних соціальних практик, коли особа відмовляється від девіантної поведінки. Такий реверс

доволі часто потребує сторонньої допомоги. Здійснюється покроково, потребує значних вольових зусиль і стає успішним, коли відбувається в організованому середовищі. Ідея реабілітаційних програм виникла не відразу. Педагоги початку ХХ ст. говорили про перевиховання особистості. Але самих педагогічних впливів буде не достатньо. Якщо мова іде про запущені форми девіантності, про хворих осіб з пошкодженою психікою та волею. Термін «перевиховання» згодом було замінено терміном «реабілітація». У Скандинавських країнах також вживається – «нормалізація». Соціальні працівники почали розуміти, що мова йде про складний процес, де потрібно не тільки нормалізувати особистість, а допомагати клієнту у вирішенні різних питань. Реабілітація почала ділитися на медичну, психологічну, педагогічну, соціальну. Реабілітація передбачає повернення особі гідності, ідентичності, інтересу до життя та позитивної діяльності. Оскільки є комплекс проблем та різні напрямки допомоги – постало питання: як усе це пов'язати в один процес? Була знайдена відповідь: проектування й здійснення реабілітаційних програм, де враховані усі потрібні аспекти та заходи. Реабілітаційна програма – це комплекс різнобічних заходів, який у процесі роботи з девіантами дозволяє учасникам програми вийти на якісно новий рівень соціального життя, позбутися ризиків повернення до девіантних практик. Принципами реабілітаційних програм є: 1) добровільність; 2) гуманність; 3) взаємна довіра; 4) анонімність. Реабілітаційна програма може бути авторською, як винахід і ноу-хау творця, або транслювати вже відомі програми. Програма має певний термін, локалізацію (місце проведення), ресурси, легітимність. Перший крок – проектування й планування програми, знаходження коштів або матеріальних ресурсів (наприклад, приміщень, зон локації, особливо, якщо за програмою передбачається відрив учасників від звичного середовища). Другий крок – пошук та відбір учасників на основі певних критеріїв з урахуванням стану здоров'я чи інших характеристик. Наприклад, програма може бути продовженням лікувальної терапії або до програми можуть потрапити лише ті, хто має тверді наміри «зав'язати» за

будь-яку ціну. Третій крок – перебування на програмі й здійснення реабілітаційних етапів (може розтягуватися від кількох тижнів до кількох місяців). Четвертий етап – після програмне супроводження. Іноді трапляються псевдо програми з ухилом у кримінальний бізнес, тобто з метою збагачення організаторів програми, програми, де є факти негуманного ставлення до учасників, порушення прав та використання брутального насильства. Але це є виключеннями. В цілому програми зарекомендували себе з позитивного боку. Наприклад, в Маріїнській школі (Київ) розроблено 5-етапну програму. Клієнтам надаються статуси залежно від успіхів: 1) випробувальний термін (2 тижні); 2) перший крок (1 міс.); 3) другий крок (2–3 міс.); 4) третій крок (2–3 міс.); 5) четвертий крок (1–2 міс.). Використовується принцип терапевтичного середовища, проблеми і успіхи, перехід на наступний етап програми, інші актуальні речі обговорюються спільно учасниками. Терапевтичні спільноти є методом реабілітації, бо створюється потрібна атмосфера взаємної підтримки, демонстрація успіхів випускників програми є стимулом для тих, хто тільки став на шлях реабілітації. У процесі використовуються різні тренінги, арт-терапія, психотерапія (індивідуальна й групова), соціальне консультування тощо. Якщо програма з медичним ухилом, то можуть створюватися мультидисциплінарні команди з лікаря, медичної сестри, психолога, соціального працівника, а також дотається параперсонал – екс-наркомани і члени сім'ї.

II

Ресоціалізація має більш вузькі завдання. Фактично соціальну реабілітацію можна розглядати як суму двох компонент: 1) психофізіологічна нормалізація, досягнення внутрішньої психологічної рівноваги і стану компенсації, 2) повернення до звичайного соціуму. Друге може включати ресоціалізацію, якщо випадок є особливо складним. У багатьох хронічних девіантів спостерігається соціальна дезадаптація. Колись це були звичайні діти або молоді люди, що мали друзів та сім'ї, вчилися і працювали, жили

«нормальним» життям. Але хвороблива пристрасть, адиктивна поведінка, рабська праця у статусі проститутки, довготривале ув'язнення, перебування у замкненій субкультурі призвело до розірвання соціальних зв'язків. Ще гірше, якщо людина частково втратила соціальні навички, бо давно не виконувала звичайні соціальні ролі (ситуація ув'язнених). Ситуація загострюється тією обставиною, що людину, яка іде шляхом реабілітації, не можна відпустити у старе згубне середовище (алкоголіків, наркоманів, безхатченків тощо). Ресоціалізація є процесом повернення людини до нормального середовища і способу життя. Потрібно розв'язати кілька завдань: 1) закріпити позитивну настанову на повернення до нормального способу життя; 2) допомогти людині у вирішенні базових соціальних питань, серед яких основними є місце проживання й робота, а для пенсіонерів та інвалідів, у яких немає сім'ї, – притулок, інтернат тощо; 3) відновити соціальні навички, сприяти отриманню професії, перепідготовці тощо. Існують спеціалізовані центри ресоціалізації, кожний з яких має свій профіль та програмову специфіку. Наприклад, Центр ресоціалізації наркозалежної молоді оперує 3-місячною амбулаторною програмою. Після проходження програми стосовно учасників здійснюється моніторинг результатів.

Контрольні запитання:

1. Що означає термін «реабілітація» стосовно девіантів?
2. На яких принципах будуються реабілітаційні програми?
3. Наведіть приклади реабілітаційних програм.

Тема 40. Профілактика девіантної поведінки

1. *Профілактика: загальні ідеї та підходи.*
2. *Профілактика адиктивної поведінки.*
3. *Профілактика суїциду.*

Стосовно девіантів суспільство виробило цілий арсенал різних методів впливу та протидії девіантній поведінці: покарання – лікування – перевиховування – реабілітація – ресоціалізація. Усі ці заходи є кошовними і не ведуть до стопроцентного результату. Є відома лікарська сентенція: попереджувати краще, ніж лікувати. Профілактика девіантної поведінки – це попередження розвитку відхилень від соціальної норми в діях людини. Розрізняють нецільовий і цільовий типи профілактики. У першому випадку мова іде про формування психологічно й фізично здорової людини, яка має внутрішні бар'єри, свого роду імунітет стосовно девіантної поведінки. Цільові профілактичні програми передбачають попередження окремих видів девіантної поведінки: 1) алкоголізму й наркоманії; 2) мультимедійної залежності; 3) злочинної поведінки; 4) бродяжництва та втеч з дому (для дітей); 5) проституції; 6) суїциду. Суб'єктами профілактичної роботи можуть бути юридичні і фізичні особи, державні установи й громадські організації, у тому числі релігійні громади і церкви, тобто всі агенти, хто дотримується певних принципів, має до цього схильність, оперує певними ресурсами. Профілактична діяльність базується на таких принципах: 1) адресність з урахуванням віку, гендеру, інших характеристик особистості; 2) позитивна спрямованість; 3) оцінка результатів та урахування ефективності програм; 4) комплексність; 5) підтримка з боку сім'ї та референтних груп. Основними напрямками і формами профілактичної роботи є: 1) інформаційно-пропагандистська робота, передусім, пропаганда здорового способу життя та поширення потрібної інформації, аби не стати на хибний шлях; 2) медична профілактика; 3) виховна педагогічна робота, у тому числі моральне виховання, релігійна й правова освіти, що допомагає становлення правильного світогляду людини; 4) формування соціального середовища, яке не сприяє поширенню девіацій; 5) навчання спеціальним навичкам: як протистояти спокусам та втягуванню у девіантні форми поведінки; 6) психопрофілактична робота.

Профілактика хімічної залежності є важливою суспільною справою, це може врятувати десятки і сотні тисяч юнаків і дівчат, чоловіків і жінок від найгіршого сценарію. Така профілактика має бути всеохоплюючою, системною, ефективною. Всесвітня організація охорони здоров'я поділяє профілактичну роботу на первинну, вторинну, третинну, кожна з яких має певні об'єкти та методи. Первинна профілактика є найбільш масовою, вона націлена на загальну дію дітей, молоді, школярів, студентів, аби вони мали імунітет проти вживання алкоголю і наркотиків. Організація та зміст роботи може відповідати певній моделі профілактики. *Модель моральних принципів* – акцент робиться на неетичності адиктивної поведінки, гарно пасує релігійному вихованню (Бог забороняє вживати психоактивні речовини, це є гріх). *Модель залякування* – демонстрація жахливих наслідків паління, вживання алкоголю та наркоманії (можна використовувати експертні матеріали, демонстрацію відео, біографічні розповіді тощо). *Модель фактичних знань* – інформація наукового змісту щодо процесів, які відбуваються в організмі та психіці людини під дією психоактивних речовин. *Модель покращення здоров'я* – пропаганда здорового способу життя і переваг здоров'я над хворобою. **Первинна профілактика** має здійснюватися в рамках програм, до яких можна долучати шкільну освіту, ЗМІ, родини. Популярною (використовується у 30 країнах світу) є програма формування життєвих навичок (Life Skills Training), вона включає від 45 до 100 уроків протягом семестру. Вона вчить розпізнавати друзів і тих, хто може нести небезпеку; укріплює родинні зв'язки; вчить давати відсіч негативним впливам; виробляє навички ефективного спілкування тощо. Програма навчання здоровому способу життя орієнтована на формулу: «знання – стосунки – поведінка», в шкільних програмах їй відповідають уроки з «валеології», «ОБЖД». Програма функціональних еквівалентів розрахована на кардинальні зміни у способі життя та використанні вільного часу, пропагує творчість, спорт, туризм, культурні розваги. Програма сімейної профілактики орієнтована на використання сімейного ресурсу: сімейний

контроль, діагностика, покращення стосунків та посилення довіри між дітьми й батьками. **Вторинна профілактика** розрахована на тих індивідів, хто вже має досвід вживання психоактивних речовин і починає демонструвати ознаки адиктивної поведінки. Центральною фігурою вторинної профілактики є спеціаліст-клініцист, що може здійснювати терапевтичний вплив. Найбільш поширеними формами є: 1) індивідуальна терапія з використанням різних методів діагностики і впливу на свідомість, у тому числі використовується психотерапія, психоаналіз, корисними є зміна середовища та різні відволікаючі програми; 2) групова терапія, коли робота ведеться у малих групах, сформованих з індивідів одного віку та профілю; 3) сімейна терапія, коли фахівець (системний терапевт) працює з родиною на основі домовленості щодо терапевтичної допомоги, допомагає батькам, іншим членам сім'ї правильно оцінювати ситуацію та виробити такі відносини, які блокують шлях залежності. **Третинна профілактика** націлена на алкоголіків і наркоманів, тобто людей, які є глибоко залежними і хворими. Вона може здійснюватися у формі вуличної соціальної роботи, у місцях скупчення наркоманів і алкоголіків, а також будуватися на індивідуальній основі амбулаторним шляхом. Програма зменшення шкоди включає просвітництво (як зберегти життя, не інфікуватися, стати на шлях виходу з життєвого глухого кута тощо), доступ до засобів дезінфекції, отримання презервативів, одноразових шприців тощо. Також існують метадонові програми, які націлені на зменшення доз наркотизації та поступове припинення вживання важких наркотиків.

III

Профілактика суїциду є складним завданням, ведеться дискусія, чи правильно, наприклад, з людьми схильними до депресії обговорювати тему суїциду? Профілактична робота може бути індивідуальною на основі не розголошення медичної таємниці, довіри й добровільності, а також з розрахунком на соціум, коли кожний, хто знаходиться у кризовому стані може звернутися за допомогою. В першому випадку центральною

проблемою є рання діагностика. Існує кілька діагностичних методів: 1) індивідуальне інтерв'ю, яке, як правило, веде фахівець у вільній формі; 2) метод самозвіту – відповіді пацієнта на формалізовані питання опитувальника, наприклад, американський суїцидолог Рейнольдс розробив «опитувальник суїцидальних думок» (ASIQ), за допомогою якого можна виміряти континуум суїцидальних думок за рівнем їх серйозності; 3) апаратні методики з використанням можливостей комп'ютеру, наприклад, «Сигнал» – вимірювання часу, який витрачає клієнт на роздуми аби відповісти на різні запитання, у тому числі і щодо суїцидальних думок. Перший центр попередження самогубств було відкрито 1948 р. у Відні, потім такі центри з'явилися у Лондоні, в США, де вже нараховується приблизно 200 подібних установ. Суїцидальна служба може включати три напрями діяльності: 1) створення та підтримка телефону довіри, на якому працюють психотерапевти, що можуть втрутитися у кризовий стан респондента та надати екстрену психологічну допомогу; 2) кабінет соціально-психологічної допомоги, де ведеться індивідуальна діагностична і профілактична робота, здійснюється соціальне консультування; 3) відділ кризових станів, що пов'язаний з лікувальними установами і пропонує госпіталізацію. До напрямів профілактики також можна віднести: а) підготовка спеціалістів та поширення відповідних знань у середовищі практичних психологів, соціальних працівників, медиків; б) обмеження населення стосовно засобів суїциду (наприклад, обмеження доступу до барбітуратів, детоксикація побутового газу, контроль над зброєю); в) контроль за ЗМІ. Ефективним методом індивідуальної профілактики є психологічна корекція суїцидальної поведінки, яка здійснюється у три етапи: 1) кризова підтримка, 2) кризове втручання; 3) збільшення рівня психологічної та соціальної адаптації.

Контрольні запитання:

1. Яку функцію виконує профілактика стосовно розповсюдження девіантної поведінки?

2. Дайте визначення термінам «первинна», «вторинна» й «третина профілактика» стосовно поширення наркотизму.
3. Якими засобами здійснюється профілактика суїциду?

Література

Основна

1. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – С.Пб., 2004.
2. Гишинский Я. Конструирование девиантности / Монография. Составит. Я. Гишинский. – С.Пб: ДЕАН, 2011.
3. Девіантологічні читання в Харківському національному університеті внутрішніх справ (2008–2012 рр.): 100 кращих тез і доповідей / За заг. ред. І.П. Рущенка. – Харків: ХНУВС, 2013.
4. Лобанова А. С. Робота з підлітками-девіантами: підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. С. Лобанова, Л. В. Калашнікова – К.: Вид-во «Каравела», 2017.
5. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2004.
6. Змановская Е. В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: учеб. пособ / Е. В. Змановская. – М.: «Академия», 2007.
7. Линдсей Х. Теории личности / Х. Линдсей. – СПб., 1998.
8. Молодежь и наркотики (социология наркотизма) / Под редакцией профессора В. А. Соболева и доцента И. П. Рущенко. – Харьков: «Торсинг», 2000.
9. Хьелл Л., Теория личности (Основные положения, исследования и применения) / Л. Хьелл, Д.Зиглер – СПб., 1997.
10. Шустов Д. И. Аутоагрессия, суицид и алкоголизм / Д. И. Шустов. – М.: Когито-Центр, 2005.

Додаткова

- 11.Адлер А. Наука жить / пер. с англ и нем / А. Адлер. – Київ: Port-Royal, 1997.
- 12.Айзенк Г. Ю. Структура личности / пер. с англ. / Г. Ю. Айзенк – М.; СПб: КСП+; Ювента, 1999.
- 13.Антонян Ю. М. Криминальная сексология / Ю. М. Антонян, А. А Ткаченко, Б. В Шостакович. – М.: Спарк, 1999.
- 14.Артемьев, А. И. Социология личности / А. И. Артемьев. – М.: АрбаТ – XXI, 2001.
- 15.Балакірева О. М. Соціологічний дискурс дослідження соціальних епідемій // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Вип. 16. – Харків: Видавничий центр Харківського держуніверситету ім. В.Н. Каразіна, 2010. – С. 587–593.
- 16.Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. – М., 1995.
- 17.Волков Ю. Г. Социальное формирование личности / Социология. – 2-е изд. ; под общ. ред. В. И. Добренькова. – Ростов-н/Д : Феникс, 2005.
- 18.Воронцова Е.А. Социальное конструирование девиантности подростков. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-konstruirovanie-deviantnosti-podrostkov-sotsialnyy-i-individualnyy-diskursy-1>
- 19.Гилинский Я. Конструирование девиантности: проблематизация проблемы. Режим доступа: https://zakon.ru/blog/2012/03/12/konstruirovanie_deviantnosti_problematizaciy_a_problemy
- 20.Гладуэлл М. Переломный момент. Как незначительные изменения приводят к глобальным переменам / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://startrazvitiu.org>
- 21.Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Н. В. Панина. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2002.
- 22.Гроллман Э. Суцид: превенция, интервенция, поственция. – Режим доступа: <http://www.mary-helper.h11.ru/er16.htm>

- 23.Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – СПб.: Союз, 1998.
- 24.Ехало В. А. Концепция – личность в американской интеракционистской социологии / В. А. Ехало. – К.: МАУП, 2007.
- 25.Злобіна О. Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – Київ, 2001.
- 26.Змановская Е.В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения / Е. В. Змановская. – СПб., 2001.
- 27.Зотов М. В. Суицидальное поведение: механизмы развития, диагностика, коррекция / М. В. Зотов М.В. – С.Пб.: Речь, 2006.
- 28.Іванченко А. В. Соціалізація і соціальне виховання: навч. посіб / А. В. Іванченко. – Житомир: Полісся, 2006.
- 29.Классификация психических эпидемий в России по их группам / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://antigury.forumgrad.com/t198-topic>.
- 30.Криминология / Под ред. Дж. Ф. Шели / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003.
- 31.Маркова Н. Е. Наркомания как социальная эпидемия // Режим доступа: <http://www.ecad.ru/f4/sem24-04.html>.
- 32.Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. М.: REFL-book, 1994.
- 33.Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Пер. с англ. / А. Маслоу – СПб.: Питер, 2008.
- 34.Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Джордж Г. Мід. – Київ: Укр. центр духовної культури, 2000.
- 35.Первин Л. А. Психология личности: Теория и исследования / Пер.с англ. / Л. А. Первин, О.П. Джон – М.: Аспект-Пресс, 2000.
- 36.Пилягіна Г. Я., Винник М. І. Проблема саморуйнуючої поведінки серед населення України // Новости медицины и фармации. – 2007. – № 215.
- 37.Психология сексуальных отклонений. – Мн.: Харвест, 2000.
- 38.Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия. – Мн.: Харвест, 2001.

- 39.Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество // Человек и общество. Хрестоматия. – Київ: Ін-т соціології НАН України.
- 40.Робота з конкретними групами клієнтів / За ред. Тетяни Семигиної та Ірени Григи. – Київ: Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2004.
- 41.Рущенко І. П. «Конформістські» моделі поведінки в структурі профілактики девіантності // Соціологія та суспільстві: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ: тези доповідей, (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.) – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С.239-240.
- 42.Рущенко І. П. Архетип заборони як кримінологічна гіпотеза // Соціальна психологія. – 2007. – № 2 (22). – С. 3–13.
- 43.Рущенко І.П. Дисиденти як девіанти тоталітарних суспільств // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали науково-практичної конференції (Харків, 7 квіт. 2012 р.). – Х.: ХНУВС, 2012. – С. 66–70.
- 44.Рущенко І.П. Кримінологічна модель особистості // Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи: матеріали міжн. наук. конф., 9 грудня 2016 р. / за ред. В.Я. Тація, Б.М. Головкина. – Х.: Право, 2016. – С.57-60.
- 45.Рущенко І.П. Соціальний порядок і соціальні відхилення // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Вип.15. – Харків: Видавничий центр Харківського держуніверситету ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С.136–146.
- 46.Рущенко І. П. Страх як базисний елемент системи соціального контролю // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали науково-практичної конференції (Харків, 6 квіт. 2013 р.). – Х.: ХНУВС, 2013. – С. 12–16.
- 47.Рущенко І. П. Фактор моди в структурі епідемії наркотизму // Український соціум. – 2014 – №4 (51). – С.75-85.
- 48.Рущенко І.П., Сердюк О.О. Моніторинг адиктивної поведінки харківської молоді: концептуалізація даних емпіричних спостережень // Український соціум. 2016. № 4(59). – С. 42-56.

- 49.Рущенко І. П., Швед О. В. Дитяча порнографія та небезпека спілкування дітей в Інтернеті // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2005. – С.461–465.
- 50.Сайкс Г. М., Матза Д. Метод нейтралізації. Теорія делинквентності // Соціологія преступності / Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1966. – С. 322–333.
- 51.Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Н. Скотна. – Львів: Укр. технології, 2005.
- 52.Сморж Л. О. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект) / Л. О. Сморг. – Київ, 2001.
- 53.Социальные сети могут предсказать эпидемии / [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://techno.bigmir.net/idea/1509016-Social-nye-seti-mogut-predskazat-epidemii>.
- 54.Соціальний ареал життя особистості / М. Шульга (ред.); – Київ: НАН України, Ін-т соціології, 2005.
- 55.Статистика самоубийств по странам – Режим доступа: <http://lossofsoul.com/DEATH/suicide/countries.htm>
- 56.Тимошенко И. И. Мотивация личности и человеческих ресурсов / И. И. Тимошенко. – Київ: Изд-во Европ. ун-та, 2002.
- 57.Холл М. и др. Структура личности / М. Холл, Б. Боденхамер, Р. Болстэд, М. Хэмблетт – Киев: София, 2004.
- 58.Шестопалова Л. Суїцид в Україні та Росії: порівняльний аналіз // Право України. – 2000. – № 8.
- 59.Шнейдман Э. Душа самоубийцы / Э. Шнейдман. – М.: Генезис, 2004.
- 60.Як нам зменшити кількість самогубств в Україні / Проект міждисциплінарної програми суїцидальної превенції. – Одеса, 2007.

Навчальне видання

РУЩЕНКО Ігор Петрович

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.

Текст лекцій

для студентів спеціальності 054 «Соціологія»

Відповідальний за випуск проф. Бурега В. В.

Роботу до видання рекомендував проф. Кіпенський А. В.

Редактор Н. В. Верстюк

План 2019 р., поз. 143

Підписано до друку _____. Формат 60x80 1/16. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. _____

Видавничий центр НТУ «ХПІ», 61002, Харків, вул. Кирпичова, 2

Свідоцтво про державну реєстрацію № 5478 від 21.08.2017 р.

Самостійне електронне видання